

2023

DOCTORANDORUM DIES

DEJINY A TEÓRIA UMENIA A ARCHITEKTÚRY
DEJINY FILOZOFIE
ETIKA A MORÁLNA FILOZOFIA
KLASICKÁ ARCHEOLÓGIA
SLOVENSKÉ DEJINY
SOCIÁLNA PSYCHOLÓGIA
SYSTEMATICKÁ FILOZOFIA

DOCTORANDORUM DIES 2023

TRNAVA 2023

DOCTORANDORUM DIES 2023

ZOSTAVOVATELIA: doc. PhDr. Mária Dědová, PhD.
doc. Dr. phil. Erik Hrnčiarik
doc. PhDr. Zuzana Lopatková, PhD., univ

RECENZENTI: prof. PhDr. Ivan Gerát, PhD.
PhDr. Peter Guráň, PhD.
prof. Mgr. Peter Halama, PhD.
doc. Mgr. Ingrid Halászová, PhD.
doc. PaedDr. Vladimíra Kurincová Čavojová, PhD.
prof. PhDr. Silvia Miháliková, PhD.
doc. PhDr. Marián Špajdel, PhD.
prof. PhDr. Marian Žervan, PhD.

VYDAVATEL: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave

© Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 2023

Publikácia neprešla jazykovou korektúrou. Za jazykovú úroveň príspevkov zodpovedajú autori.

ISBN 978-80-568-0581-7

EAN 9788056805817

OBSAH

Barbora ADAMÍKOVÁ METALURGIA ŽELEZA A FAREBNÝCH KOVOV NA GERMÁNSKÝCH SÍDLISKÁCH.....	6
Martin HALMO ZAČIATOK EXPERIMENTU. K VYBRANÝM ASPEKTOM ČESKOSLOVENSKÉHO HOSPODÁRSTVA V OBDOBÍ PRESTAVBY.....	17
Adam KORCSMÁROS INTERNACIONÁLNY ŠTÝL AKO POJEM A INTERPRETAČNÁ VÝZVA.....	32
Radoslav MERVA/Peter HALAMA SÚVIS VZŤAHOVEJ VÄZBY A DÔVERY S AKCEPTÁCIOU EPISTEMOLOGICKY NEPODLOŽENÝCH PRESVEDČENÍ V ČASE PANDÉMIE COVID-19.....	40
Veronika MIHALIKOVÁ PORUCHA INTERNETOVÉHO HRANIA A RIZIKOVÉ UŽÍVANIE KOFEÍNU, ENERGETICKÝCH NÁPOJOV U ADOLESCENTOV.....	52
Martina MRÁZOVÁ ZOBRAZENIE NEZOBRAZITEĽNÉHO: NIEKOĽKO POZNÁMOK K VÝSKUMU IKONOGRFIE NAJSVÄTEJŠEJ TROJICE V STREDOVEKOM UMENÍ.....	64
Katarína ORVISKÁ NÁČRT IKONOLÓGIE SÚSOŠIA SV. MARTINA SO ŽOBRÁKOM V DÓME SV. MARTINA V BRATISLAVE.....	74
Daša RYŠAVÁ ZMENY V REPRODUKČNOM SPRÁVANÍ NA SLOVENSKU A VPLYV VZDELANIA NA PLODNOSŤ ŽIEN.....	88
Andrea SMITKOVÁ PORTRÉTNÁ MALBA V ÉRE SVOJEJ TECHNICKEJ REPRODUKOVATEĽNOSTI.....	96

Dominik ŠTRBO	
STREDOVEKÍ INÍ. REFLEXIA HOMOSEXUÁLNEJ ORIENTÁCIE VO	
VIZUÁLNEJ KULTÚRE.....	105

Karin ŠTROFOVÁ	
ROD VO VÝSKUME.....	116

METALURGIA ŽELEZA A FAREBNÝCH KOVOV NA GERMÁNSKÝCH SÍDLISKÁCH¹

METALLURGY OF IRON AND NON-FERROUS METALS IN THE GERMANIC SETTLEMENTS

Barbora ADAMÍKOVÁ

Katedra klasickej archeológie FF TU, Hornopotočná 23, Trnava 918 43
barbora.adamikova@tvu.sk

Abstrakt: Metalurgia železa a farebných kovov predstavuje zaujímavý fenomén, ktorý sa vyskytoval na germánskych sídliskách. Kým v markomanských Čechách sa malé hutnícke pece nachádzali takmer v každej väčšej germánskej osade, na území Slovenska bola situácia značne odlišná. Na kvádskych sídliskách predstavuje ich prítomnosť skôr ojedinelý jav než pravidlo. Zvýšená koncentrácia hutníckych zariadení sa vyskytuje len na malom ohraničenom území Záhoria a to iba v staršej dobe rímskej. Zvyšky hutníckych zariadení datovaných do tohto obdobia sú známe predovšetkým z Bratislavy-Dúbravky a zo Zohora, kde sa ich našiel väčší počet. K získaniu ďalších poznatkov ohľadom problematiky metalurgie železa a farebných kovov by mohla prispieť aj nedávno objavená lokalita Bratislava-Vajnory, kde bolo odkrytých 22 hutníckych pecí a 15 kusov taviacich téglíkov.

Kľúčové slová: metalurgia, Germáni, sídliská, železo, farebné kovy

Abstract: Metallurgy of iron and non-ferrous metals represents an interesting phenomenon that occurred in Germanic settlements. While small metallurgical furnaces were found in almost every large Germanic settlement in Marcoman Bohemia, the situation was considerably different in the territory of Slovakia. In Quadi settlements, their presence is a rare phenomenon rather than a rule. The increased concentration of metallurgical facilities occurs only in a small, limited area of Záhorie, and only in the early Roman period. The remaining smelters dated to the period are known primarily from Bratislava-Dúbravka, where there are the largest number of them. The recently discovered location of Bratislava-Vajnory, where 22 metallurgical furnaces and 15 pieces of melting crucibles, could also contribute to the acquisition of additional knowledge regarding the issue of metallurgy of iron and non-ferrous metals.

Key words: metallurgy, Germans, settlements, iron, non-ferrous metals

¹ Príspevok vznikol v rámci grantu APVV-21-0257 - Elity doby rímskej u stredoeurópskych Svébov.

Úvod

Hranica medzi Rímskou ríšou a barbarikom neoddeľovala iba rozdielne kultúry, ale aj odlišné prístupy k spracovaniu železnej rudy a farebných kovov. Toto Rimanmi vytvorené rozmedzie zamedzovalo predovšetkým v prvých storočiach prenos technologických ideí a inovácií medzi oboma stranami. V dôsledku toho môžeme vo výrobnom procese, ako aj jeho organizácii pozorovať viditeľné odlišnosti. Železo i farebné kovy tvorili dôležitú súčasť života Germánov a Rimanov. Avšak každý z nich tieto suroviny spracovávali a využívali osobitým spôsobom.

Základné rozdiely medzi rímskou a germánskou metalurgiou

Odlišnosť medzi rímskou a germánskou metalurgiou spočívala už v spôsobe získavania samotnej železnej rudy. Rimania nadobúdali suroviny prostredníctvom hlbínnej ťažby v baniach, pretože disponovali potrebnými technológiami. Germáni, ktorí tieto poznatky nemali, uprednostňovali povrchové, ľahko dostupné rudy napr. limonit, známy tiež pod názvom bahenná ruda. Síce sa dala ľahko získať, ale zato bola menej kvalitná (Pleiner 2000, 93-97).

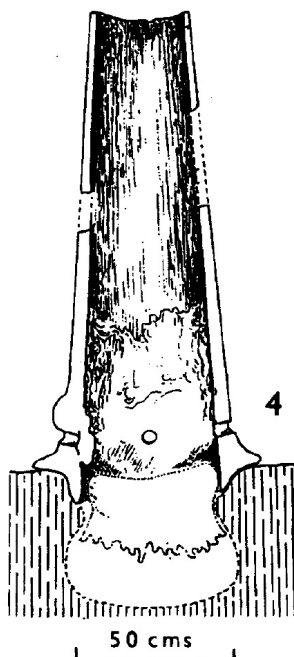
Rímska metalurgia železa bola od svojich počiatkov organizovaná vo veľkom meradle, buď vyššími cisárskymi dôstojníkmi známymi ako *procuratores ferrariarum* v hlavných výrobných oblastiach alebo bola v ich mene kontrolovaná strategickými jednotkami, akou bola napríklad rímska flotila v Británii. Niektoré hutnícke dielne boli prenajímané súkromným majiteľom nazývaným *conductores ferrariarum*, ktorí zamestnávali vlastný personál. V období raného cisárstva (1. – 2. stor. po Kr.) bola rímska produkcia železa premiestnená z pevninského Talianska do provincií s bohatými ložiskami rudy (napr. Noricum, Dalmácia, Galia, Británia). V niektorých prípadoch išlo o novozaložené výrobné centrá, avšak viaceré z dielní nadviazali na staršiu tradíciu (Pleiner 2000, 41).

Germánske kmene si na rozdiel od rozsiahlej rímskej výroby osvojili keltské alebo ešte staršie typy taviacich pecí, ktoré používali v malých, decentralizovaných prevádzkach. Napríklad v Čechách prakticky všetky väčšie sídliská mali svojich hutníkov, ktorí tavili železnú rudu a poskytovali obyvateľstvu materiál na základné náradie a zbrane (Pleiner 2000, 45). Podľa historika Tacita Germáni nemali prebytok železa, dokonca ani na vojenské účely (Tac. Ger. 6). Výnimku azda predstavujú

len dve lokality, z nich jedna, Varín, sa nachádzala v oblasti Horného Považia. Tam za Markomanmi a Kvádmi sídlil keltský kmeň Kotínov patriacich k púchovskej kultúre, špecializujúci sa na hutníctvo (Pleiner 2000, 45). Tacitus spomína, že Kotíni mali Kvádom a Sarmatom platiť daň v podobe železa (Tac. Ger. 43). Druhá lokalita, Hory sv. Kríža, sa nachádza v dnešnom Poľsku. Spája sa s przeworskou kultúrou a vyprodukovala najväčší objem železa v barbariku. Hutnícka výroba tam prosperovala od konca 1. do 3. storočia po Kr. Odhaduje sa, že ročne sa v batériách pecí vytavilo 17–25 ton železa (Pleiner 2000, 46). Aj napriek týmto pôsobivým číslam sa však predpokladá, že aj tie najplodnejšie barbarské hutnícke centrá sotva dosiahli 10 % úrovne rímskej produkcie, ktorá bola skutočne rozsiahla a vysoko organizovaná (Pleiner 2000, 47).

Taviace pece

Síce sa v priebehu histórie vyskytovali rôzne typy taviacich pecí, ako sú napríklad kupolové (Pleiner 2000, 163), či jamové pece (Cipolla 2019, 44), v dobe rímskej sa stretávame buď so šachtovými pecami s odpichom, ktoré používali Rimania (Pleiner 2000, 172) alebo šachtovými pecami so zahĺbenou jamou pre trosku – tzv. nistejou, vyskytujúcimi sa v germánskom prostredí (Obr. 1; Szabová 2019, 83). Taviace pece mohli stáť samostatne, v skupinkách so spoločnou pracovnou jamou, alebo boli zahĺbené do stien dielne (Varsik 2011, 22). Šachta, vymodelovaná z hliny, do ktorej sa pred začiatkom tavby striedavo kladli vrstvy železnej rudy a dreveného uhlia, dosahovala výšku vyššie jedného metra a mala priemer 20–50 cm. Pod šachtou sa nachádzala jama, v ktorej sa zachytávala troska. Táto jama musela zostať voľná, aby umožnila stečenie vytavenej trosky, preto ju hutníci pred začiatkom

Obr. 1. Šachtová pec so zahĺbenou jamou pre trosku (Pleiner 2000, 151, Fig. 36:4).

taviaceho procesu vyplnili slamou alebo raždím (Varsik 2011, 22). Počas procesu tavenia sa pri teplote medzi 1100 °C a 1300 °C fragmentovaná ruda redukovala a roztavené železo sa oddelilo od trosky (Paynter 2007, 208). V prípade piecok s nistejou sa troska vyberala ako pevný bochník, keď sa pec ochladila (Lang 2017, 4). Žiadaným produktom taviaceho procesu však nebola troska, ale surový železný koláč. Tento produkt sa však nedal priamo použiť na výrobu železných výrobkov, pretože bol nasýtený troskou a zvyškami dreveného uhlia. Preto ho železiari opakovane nahrievali a trosku z neho vypudzovali. Na to slúžili jednoduché nahrievacie pece, ktoré sú len ťažko odlišiteľné od podobných pecí s inou funkciou (Varsik 2011, 22). Obsah železa v troskách zo šachtových pecí sa naprieč dobou rímskou postupne znižoval, čo svedčí o zdokonalení výrobného procesu (Roth 2010, 343).

Doklady spracovania železa na germánskych sídliskách

Hutnícke pece predstavujú objekty, ktoré slúžili jedinému účelu a to umožniť získať železo z vyťaženej rudy. Keďže nemali žiadne ďalšie využitie, boli na konci svojej výrobnnej činnosti systematicky demolované (Aliprandi 2003, 617-624). Bloky stuhnutej trosky takmer vždy predstavujú jediný materiálny dôkaz, ktorý zostal po šachtových peciach. Kvôli orbe polí však boli tieto bloky často zničené. V Jutsku a Poľsku ich v neskoršom období navyše používali ako stavebný materiál (Cipolla 2019, 45-46).

Malé hutnícke šachtové pece boli v markomanských Čechách pomerne bežnou súčasťou takmer každej väčšej germánskej osady. Svedčia o rozptýlenej malovýrobe železa pre potreby miestnych komunít (Varsik 2011, 21). Na kvádskych sídliskách na Slovensku však hutnícke šachtové piecky predstavujú skôr ojedinelý jav (Varsik 2008, 38). Zvýšená koncentrácia hutníckych zariadení sa vyskytuje na juhozápadnom Slovensku, iba na malom ohraničenom území Záhoria a to len v staršej dobe rímskej (Varsik 2011, 21). Indikujú väzby k polabsko-germánskej kultúrneho okruhu, najmä k prostrediu markomanských Čiech v 1. storočí po Kr. (Varsik 2008, 38). Pece boli objavené aj na severnom okraji kvádského osídlenia, na lokalitách Beckov a Zvolen-Haputka. V týchto prípadoch však nie je vylúčený vplyv susediacej púchovskej kultúry (Varsik 2011, 21-22).

Obr. 1. Zvyšky taviacich pecí z lokality Bratislava-Vajnory
(Haruštiak 2018, Tab: 630).

Najstaršími dokladmi hutníctva v záhorskej oblasti sú pece z lokality Bratislava-Dúbravka, ktoré sú momentálne aj najlepšie spracované. Odkrytý tu bol hutnícky okrsk s 10 taviacimi zariadeniami a ruda sem bola dovážaná z blízkych ložísk v Malých Karpatoch (Elschek 2000, 33–36). Najväčší počet železiarskych pecí na Slovensku pochádza z výrobného centra v Zohore, kde ich bolo odkrytých až 26 a na základe výsledkov geofyzikálnych meraní sa predpokladá prítomnosť ďalších. Okrem spomínaných dokladov metalurgie mala miestna elita pod kontrolou aj tavbu železa v siedmich dielňach s desiatkami pecí (Elschek 2017, 31–38). Menšia hutnícka dielňa z rovnakého obdobia pochádza aj zo susednej lokality Láb (3 pece; Elschek 1999, 38–39). Stav bádania v tejto problematike môže ovplyvniť aj nedávno skúmaná lokalita Bratislava-Vajnory, kde bolo na ploche 3B identifikovaných 9 objektov interpretovaných ako hutnícke zariadenia. V rámci tejto skupiny deviatich objektov bolo identifikovaných celkovo 22 piecok slúžiacich na tavenie železa (**Obr. 2**). Charakterizoval ich vakovitý prierez a rovnaký spôsob konštrukcie. V jednotlivých pieckach

boli nájdené viaceré prepálené depozity s vysokým podielom trosky (Haruštiak 2018, 18).

Malý počet hutníckych zariadení na kvádskych sídliskách, ktoré sa koncentrujú na juhozápadnom Slovensku v oblasti Záhoria a len v staršej dobe rímskej, vyvoláva viaceré otázky. Ich nedostatok však môže byť spôsobený aj stavom bádania. Hutnícke pece mohli byť budované vo väčšej vzdialenosti od osád alebo nemuseli byť dostatočne zahĺbene do terénu, čo môže spôsobiť ťažkosti pri ich identifikácii (Varsík 2014, 309).

Doklady spracovania farebných kovov na germánskych sídliskách

V prípade metalurgie farebných kovov Germáni uprednostňovali ich recykláciu, ktorá bola pre nich efektívnejšia v porovnaní s ťažbou alebo primárnym spracovaním suroviny dovážanej z veľkých vzdialeností, čo by si vyžadovalo rozvinutú organizáciu práce i značné výdavky (Baumeister 2004, 202–204). Chudobné stopy po tejto činnosti v stredodunajskej oblasti sú v kontraste s bohatými dokladmi v provinciálnom prostredí, odkiaľ bola veľká časť výrobkov importovaná (Szabová 2019, 80). Spracovanie farebných kovov indikujú na lokalite najčastejšie nálezy polotovarov, nepodarkov, bronzových zliatiek a iného výrobného odpadu. Menej sa vyskytujú odlievacie tégly, kadluby (Komoróczy 2008, 414) a náradie ako kliešte, nákovy, kladivká, pilníky, rašple, rydlá a razidlá (Droberjar 2002, 140). Dôkazy spracovania kovových predmetov, sú doložené iba v bohatších osadách staršej aj mladšej doby rímskej (napr. Zohor, Cífer-Pác, Stupava), čo reprezentuje skutočnosť, že špecializovaná výroba bola pod kontrolou elit. Kovospracujúce dielne často vznikali aj v blízkosti bývalých rímskych vojenských táborov, odkiaľ remeselníci čerpali ľahko dostupný kovový odpad (Kolník – Mitáš 2012, 49–50). Takáto dielňa pochádza z moravských Pasohlávek neďaleko Mušova (v období markomanských vojen sa tam rozprestieral rímsky tábor), kde sa našli taviace tégly a kadluby na odlievanie spôn a nákončí (Tejral 2008, 88–89). Analogické formy na spony sa našli aj v sarmatskej dielni v Tiszaföldvári (Vaday 2005, 171).

Metalurgická dielňa bola odkrytá aj na juhozápadnom Slovensku v Stupave (poloha „Urbárske sedliská“). V jednoduchej zemnici sa našli zlomky viacerých téglíkov so stopami po tavení farebných kovov – medi, striebra a zlata (Varsík 2011, 31), ako aj bronzové zliatky, železné typárium

Obr. 1. Taviace téglíky z lokality Bratislava-Vajnory, bez mierky
(Autorka príspevku).

a pliešok s odtlačkami ozdobných puncov (Turčan 1985, 111–113). Výskyt polotovarov spôn, nepodarkov a nález depotu bronzového odpadu (hlavne poškodených nádob) evidovaný v Zohore taktiež poukazuje na spracovanie farebných kovov (Elschek 1997, 41; Elschek 2014, 27). Depot mohol súvisieť s bezprostrednou blízkosťou bohatých hrobov, v ktorých sa nachádzal podobný inventár. Vynára sa preto možnosť, že predmety z depotu boli pôvodne súčasťou pohrebnej hranice a po skončení svojej reprezentatívnej funkcie boli určené na recykláciu (Szabová 2019, 81). Doklady spracovania farebných kovov boli doložené aj na lokalite Bratislava-Vajnory. V objekte 74 sa našlo približne 15 kusov kompletných a fragmentárne zachovaných exemplárov taviacich téglíkov (**Obr. 3**) ako aj amorfný zliatok farebného kovu, ktoré budú podrobené metalografickej analýze (Haruštiak 2018, 18). Ďalšie pomerne spoľahlivo interpretované doklady výroby pochádzajú napríklad z Cífera-Pácu. Na ľavej strane potoka Gidra bola v zásype zemnice z druhej polovice 2. stor. po Kr. doložená prítomnosťou polotovarov, plechov so stopami po opracovaní, olovených podložiek a kovového odpadu (Cheben – Ruttkay 1995, 67–69). Úlomky predmetov z farebných kovov pochádzajú aj z areálu kniežacieho dvorca datovaného do 4. stor. po Kr. (mladšia doba rímska), ležiaceho na pravom brehu potoka. Okrem rôznych bronzových fragmentov sa na lokalite našli aj tri fragmenty technickej keramiky, ktoré sú interpretované ako zvyšky téglíkov na tavenie farebných kovov. Dva zlomky okraja pochádzajú z nádob s mierne zúženým okrajom, z ktorých jeden má aj výlevku. Tretí fragment predstavuje zaoblené dno. Jeho vonkajšia strana je pokrytá zosklovalenou vrstvou v dôsledku vystavenia vysokým teplotám. Fragmenty z Cífera-Pácu patria skôr k menším téglíkom, v ktorých sa tavia farebné kovy na drobné predmety, ako sú šperky alebo odevné doplnky

(Varsik/Kolník 2021, 342). Neprítomnosť alebo slabá prítomnosť kovov v téglikoch nie je až taká prekvapujúca, ak vezmeme do úvahy, že dno bolo starostlivo vyčistené. Tégliky bolo totiž možné použiť opakovane (Schwarcz 2013, 223).

Záver

Metalurgia železa a farebných kovov predstavuje osobitý kultúrny a hospodársky fenomén, ktorý môžeme pozorovať v germánskom prostredí, predovšetkým na sídliskách. Hutnícke zariadenia sú zatiaľ doložené na území Slovenska zo staršej doby rímskej len v oblasti Záhoria. Konkrétne na lokalitách Bratislava-Dúbravka, kde sú najstaršie doklady hutníckej činnosti v danej oblasti, Láb, Zohor, kde bol zistený najväčší počet piecok a Bratislava-Vajnory, ktoré sa momentálne spracovávajú v rámci dizertačnej práce. Doklady spracovania farebných kovov sa v germánskom prostredí vyskytujú ako v staršej, tak aj mladšej dobe rímskej. Ide prevažne o polotovary, nepodarky, odstrižky, tégliky, kadluby a náradia, ktoré indikujú túto činnosť. Takéto nálezy boli zdokumentované napríklad v Zohore, Cíferi-Páci, Stupave a Bratislave-Vajnorochoch. Pozornosť si zaslúži aj dielňa z moravských Pasohlávek a maďarská lokalita Tiszaföldvár, odkiaľ pochádzajú analogické formy na spony. Napriek tomu, že sa germánsky prístup k spracovaniu železnej rudy a farebných kovov odlišoval od toho rímskeho, nie je o nič menej pozoruhodný a zaslúži si ďalšie skúmanie.

Použité zdroje

Antickí autori

Tacitus. *Germania*.
Preklad: A. J. Church a W. J. Brodribb, Random House, Inc. 1942, [online].
Dostupné na internete [25.03. 2023]: < <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0083%3Achapter%3D17>>.

Literatúra

Aliprandi, G. (2003). Evolution of metallurgical furnaces as a by-product of ceramic furnaces in ancient times and relevant refractory linings. In: *International conference Archaeometallurgy in Europe, vol. 1*. Miláno. s. 617-624 .

Baumeister, M. (2004). *Metallrecycling in der Frühgeschichte. Untersuchungen zur technischen, wirtschaftlichen und gesellschaftlichen*

Rolle sekundärer Metallverwertung im 1. Jahrtausend n. Chr. Leidorf. Verlag Marie Leidorf GmbH, Rahden / Westfalen. 270 s. ISBN 3-89 646-073-0.

Cipolla, M. (2019). *La riduzione del ferro nelle province romane dell'Europa occidentale* (diplomová práca). Padova: Università degli Studi di Padova.

Droberjar, E. (2002). *Encyklopedie římské a germánské archeologie v Čechách a na Moravě*. Praha. 456 s. ISBN 978-80-7277-106-6.

Elschek, K. (1997). Archeologický výskum v Zohore v roku 1995. In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1995*. Nitra: Archeologický ústav SAV. s. 40–43. ISBN 80-88709—33-4.

Elschek, K. (1999). Záchranný archeologický výskum v Lábe. In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1997*. Nitra: Archeologický ústav SAV. s. 38–39. ISBN 80-88709-42-3.

Elschek, K. (2000). Eine Eisenverhüttungswerkstatt der älteren römischen Kaiserzeit aus Bratislava-Dúbravka. In: Friesinger, H. – Pieta, K. – Rajtár, J. (eds.): *Metallgewinnung und -Verarbeitung in der Antike (Schwerpunkt Eisen)*. Archaeologica Slovaca Monographiae, Tomus III. Nitra. s. 33–46.

Elschek, K. (2014). Osídlenie Zohora od praveku po včasný stredove. In: *Zohor 1314–2014*. Zohor: Kníhtlač Gerthofer. s. 15–38. ISBN 978-80-971620-8-5.

Elschek, K. (2017). *Bratislava-Dúbravka im 1. bis 4. Jahrhundert n. Ch. Germanischer Fürstensitz und die germanische Besiedlung*. Nitra. 397 s. ISBN 978-80-8196-010-9.

Haruštiak, J. (2018). Výskumná dokumentácia z archeologického výskumu Bratislava – Mestská časť Vajnory, okr. Bratislava „Diaľnica D4 – Ivanka sever – Rača: Lokalita 7 - rozšírenie, k.ú. Vajnory“. Výskumná dokumentácia. s. 2478.

Cheben, I. – Ruttkay, M. (1995). Záchranné výskumy v Cíferi-Páci a v Čataji. In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1993*. Nitra: Archeologický ústav SAV. s. 67 – 69. ISBN 80-88709-16-4.

Kolník, T. – Mitáš, V. (2012). Archeologické nálezy k osídleniu Bohdanoviec nad Trnavou a niekoľko poznámok k činnosti detektoristov. In: *Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV 51*. Nitra: Archeologický ústav SAV. s. 35–74. ISSN 0560-2793.

Komoróczy, B. (2008). Hradisko (Burgstall) u Mušova ve světle výzkumů v letech 1994–2007. In: Droberjar, E. – Komoróczy, B. – Vachútová, D. (eds.): *Barbarská sídliště. Chronologické, ekonomické a historické aspekty jejich vývoje ve světle nových archeologických výzkumů* (Archeologie barbarů 2007). Brno. s. 391–438. ISBN 9788086023892.

Lang, J. (2017). Paper for special issue on “Aspects of Ancient Metallurgy” Roman iron and steel: A review. In: *Materials and Manufacturing Processes* 32:7-8. Taylor & Francis. s. 1-10. ISSN 1042-6914.

Paynter, S. (2007). Innovations in bloomery smelting in Iron Age and Romano-British England. In: La Niece, S. – Hook, D. – Craddock, P. (eds.): *Metals and mines: Studies in archaeometallurgy*. Archetype Publications. s. 202-210. ISBN 978-1904982197.

Pleiner, R. (2000). *Iron in archaeology: The European Bloomery Smelters*. Praha. 417 s. ISBN 80-86124-26-6.

Roth, P. (2010). Metalurgia železa Keltov a Germánov. In: Beljak, J. – Březinová, G. – Varsik, V. (eds.): *Archeológia barbarov 2009. Hospodárstvo Germánov. Sídlišťové a ekonomické štruktúry od neskorej doby laténskej po včasný stredovek*. Nitra. s. 341–350. ISBN 978-80-89315-24-6.

Schwarcz, D. Zs. (2013). Buntmetallverarbeitung in der sarmatischen Siedlung in Tiszaföldvár-Téglagyár (Ungarn) – Fragen zum Beginn der sarmatischen Buntmetallverarbeitung im Karpatenbecken. In: M. Hardt/ O. Heinrich-Tamáska (eds.): *Macht des Goldes, Gold der Macht: In Herrschaft-und Jenseitsrepräsentation zwischen Antike und Frühmittelalter im mittleren Donaauraum*. Weinstadt: Verlag Bernhard Albert Greiner. s. 211-228. ISBN 978-3867050715.

Szabová, A. (2019). *Súčasný stav výskumu problematiky remeselnej výroby u Germánov v oblasti juhozápadného Slovenska a Moravy v dobe rímskej*. In: *Studia Archaeologica Brunensia* 24 /1. s. 77-112.

Tejral, J. (2008). Ke zvláštnostem sídlištního vývoje v době římské na území severně od středního Dunaje. In: Droberjar, E. – Komoróczy, B. – Vachútová, D. (eds.): *Barbarská sídliště. Chronologické, ekonomické a historické aspekty jejich vývoje ve světle nových archeologických výzkumů* (Archeologie barbarů 2007). Brno. s. 67–98. ISBN 9788086023892.

Turčan, V. (1985). Germánský výrobný objekt zo Stupavy. In: *Zborník SNM LXXIX, História* 25. Nitra: Archeologický ústav SAV. s. 93–116.

Vaday, A. (2005). Adatok a szarmatak fém művességéhez (Tisza-földvár-téglagyár). In: *A Szántó Kovács Múzeum Évkönyve* 7. Orosháza. s. 151–198. ISBN 2399988097446.

Varsik, V. (2008). Germánske sídliská na juhozápadnom Slovensku. Stručný prehľad bádania. In: E. Droberjar/B. Komoróczy/D. Vachútová (eds.): *Barbarské sídliská. Chronologické, ekonomické a historické aspekty jejich vývoje ve světle nových archeologických výzkumů*. Brno: Archeologický Ústav Akad. Věd České Republiky. s. 37–45. ISBN 9788086023892.

Varsik, V. (2011). *Slovensko na hraniciach Rímskej ríše. Kvádske sídlisko – vnútorná štruktúra a chronologický vývoj* (internetová publikácia). Trnava: Trnavská univerzita, Filozofická fakulta. 2011. 55 s. ISBN 978-80-8082-469-3.

Varsik, V.– Kolník, T. (2021). *Cífer-Pác. Eine spätantike Residenz im Quadenland. Teil 1-2*. Bonn : Dr. Rudolf Habelt (Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 369). 420 s. + 236 s. ISBN 978-3-7749-4335-3.

ZAČIATOK EXPERIMENTU. K VYBRANÝM ASPEKTOM ČESKOSLOVENSKÉHO HOSPODÁRSTVA V OBDOBÍ PRESTAVBY

THE BEGINNING OF THE EXPERIMENT. ON SELECTED ASPECTS OF THE CZECHOSLOVAK ECONOMY IN THE RECONSTRUCTION PERIOD

Martin HALMO

Katedra histórie, FF TU v Trnave, Hornopotočná 23, 918 43 Trnava

Ústav pamäti národa, Miletičova 19, 820 18 Bratislava

halmo1991@gmail.com

Abstrakt: Obdobie tzv. prestavby sa stalo jednou z posledných fáz komunistických režimov v krajinách bývalého východného bloku. Bezprostredne predchádzalo ich zrúteniu a celkovému kolapsu sovietskeho impéria. Zmena medzinárodnej politickej situácie vyvolaná novou stratégiou Spojených štátov, opätovné preteky v zbrojení, prehlbovanie ekonomického a technologického zaostávania za západnými štátmi a celý rad ďalších sprievodných faktorov si vyžadovali reformovať ťažkopádny systém plánovaného hospodárstva v socialistických ekonomikách. Tento proces zasiahol aj Československo, ktoré v dôsledku normalizačnej politiky sústredilo ťažisko svojej prestavby na reformu hospodárstva. Zámerom autora je po uvedení všeobecných východísk priblížiť jeden z konkrétnych aspektov ekonomickej reformy v Československu, ktorý bol pri svojom uvedení označený ako „Komplexný experiment zvýšenia samostatnosti a zodpovednosti organizácií za efektívny rozvoj“. Jeho cieľom bolo v praxi otestovať niektoré z prvkov pripravovaných prestavbových reforiem vo vybraných oblastiach priemyslu, stavebníctva, obchodu a ďalších odvetviach podnikovej sféry. Ako primárny zdroj slúžia dokumenty Ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska, sekundárne doplnené odbornou literatúrou a publikovanými prameňmi.

Kľúčové slová: experiment; prestavba; reforma; hospodárstvo; komunistická strana

Abstract: The period of reconstruction has become one of final stages of the communist regimes in the countries of the former Eastern Bloc. It immediately preceded their collapse and the total collapse of the Soviet empire. The change in the international political situation caused by the new strategy of the United States, the renewed arms race, the deepening of the economic and technological backwardness behind the Western countries and a whole series of other accompanying factors called for

reform of the cumbersome system of the planned economy in the socialist economies. This process also affected Czechoslovakia, which, as a result of the normalization policy, focused its transformation on economic reform. The author's intention, after presenting the general principles, is to approach one of the specific aspects of economic reform in Czechoslovakia, which at the time of its introduction was labeled "A complex experiment in increasing the independence and responsibility of organizations for effective development". Its aim was to test in practice some of the elements of the forthcoming reconstruction reforms in selected areas of industry, construction, trade, and in other industries. The documents of the Central Committee of the Communist Party of Slovakia, supplemented by specialist literature and published sources, serve as the primary source.

Keywords: experiment; reconstruction; reform; economy; Communist Party

Úvod

Druhá polovica 80. rokov sa v Sovietskom zväze vyznačovala nástupom tzv. perestrojky, známej aj ako politika prestavby, ktorá ovplyvnila dianie aj v ostatných krajinách východného bloku. V Československu sa normalizačný režim, následkom potlačenia obrodného procesu v roku 1968, ktorý v mnohom Gorbačovove myšlienky pripomínal, sústredil predovšetkým na prestavbu hospodárstva. Tento príspevok má priblížiť jeden z hospodárskych aspektov tejto politiky v Československu¹, ktorým sa komunistická strana snažila zistiť, ako by pripravovaná ekonomická reforma fungovala v praxi. Bol ním tzv. „Komplexný experiment zvýšenia samostatnosti a zodpovednosti organizácií za efektívny rozvoj“, (ďalej len „experiment“), ktorý mal vo vybraných oblastiach priemyslu, stavebníctva, obchodu a ďalších odvetviach podnikovej sféry aplikovať prvky pripravovaných prestavbových reforiem. Obecne experiment vychádzal zo *Zásad prebudovania*² hospodárskeho mechanizmu v ČSSR,

¹ Prioritne vychádzame z materiálov Ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska a zameriavame sa na uplatňovanie experimentu v podmienkach Slovenska. Všeobecné východiská sú však spoločné pre obe časti bývalého Československa.

² Ustálenie používania pojmu *prestavba* malo v československých reáliách svoj vlastný vývin. Vedenie komunistickej strany akoby vyčkávalo, ako sa Gorbačovove úsilie vyvinie a nakoľko bude záväzné pre celý východný blok. Navyše ich strašil „prízrak“ roka 1968. Preto bývala *prestavba* spočiatku nahrádzaná pre stranu konformnejšími pojmami ako *prebudovanie*, *intenzifikácia* či *stratégia urýchlenia*. Pozri PULLMANN, Michal. *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha : Scriptorium, 2011, s. 55-62.

ktoré boli vypracovávané od roku 1986, obsahujúce takmer 40 článkov slúžiacich ako podklad pre reformné zákony. Tie si brali za príklad niektoré z ekonomických reformných pokusov z roku 1968, i keď sa na ne prirodzene nikto neodvolával.³

Ciele, príprava a politické pozadie experimentu

Experiment mal byť zameraný na zvýšenie vlastnej iniciatívy organizácií, pričom úlohy dovtedy vytyčované záväzným štátnym plánom by boli výrazne redukované. V intenciách zákona o štátnom podniku sa mali samofinancovať a uplatňovať tzv. úplný chozrasčot.⁴ Podniky sa mali riadiť *ekonomickými* metódami, pričom smerom z centra mal byť postupne odstraňovaný *direktívny* štýl zadávaný zhora. Ich rozvoj mal byť závislý na úrovni efektivity ich hospodárenia, čo v preklade znamenalo, že systém ich už nebude ďalej vydržiavať nekonečným dotovaním orientovaným na extenzívnosť výroby. Snahou bolo, aby sa samostatnosť hospodárenia premietla do úsilia orientovať sa na dlhodobé výsledky a udržateľnosť. Väčšinu svojich potrieb mali financovať z vlastných zdrojov, príp. úverov. Využitie časti prípadného zisku nad úroveň plánu malo byť v kompetencii vedenia. To sa malo „naučiť“ rozhodovať, ako a kam investovať finančné prostriedky tak, aby zabezpečili dlhodobý rozvoj podnikov. Nová mzdová politika mala byť tarifná a závislá od ziskov a hospodárenia. V organizáciách bola zavedená zvláštna evidencia dovozu a vývozu, prispôbilo sa účtovníctvo a vykazovanie.⁵ Predpokladalo sa aj zvýšenie samostatnosti

³ Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky (MVSR), Slovenský národný archív (SNA), archívny fond (a.f.) ÚV KSS, Predsedníctvo ÚV KSS, Zasadnutie predsedníctva 20.1.1987, inventár (inv.) 288, škatuľa (šk.) 1774, Zásady P ÚV KSČ a vlády ČSSR pre prebudovanie hospodárskeho mechanizmu a ich politicko-organizačné zabezpečenie v podmienkach SSR; RYCHLÍK, Jan. Československo v období socializmu. Praha: Vyšehrad, 2020, s. 301-304.

⁴ Výraz chozrasčot je dobový, resp. ide o termín signifikantný predovšetkým pre socialistické ekonomiky krajín východného bloku. Išlo o metódu plánovaného vedenia hospodárstva v podnikoch, pri ktorej jednotlivé podnikové zložky voči sebe vystupujú ako samostatné ekonomické jednotky. Náklady a výdavky mali byť kryté z podnikových príjmov, čím sa sledovala rentabilita výroby. Samotný výraz je akronymom z ruského „chozjajstvennyj rasčot“, čo v preklade znamená hospodársky rozpočet.

⁵ MVSR, SNA, a.f. ÚV KSS, Predsedníctvo ÚV KSS, Zasadnutie predsedníctva

⁶ 1.1.1987, inv. 272, šk. 1753, Zásady komplexného experimentu zvýšenia

v otázke cenotvorby, súvisiace s pripravovanou úpravou cien⁶, ku ktorej prišlo až 1. januára 1989. Tá sa spočiatku týkala iba veľkoobchodu. Štátom dotované maloobchodné ceny za tovar a služby naďalej pretrvávali, i keď ich zmena bola v podstate nevyhnutná a výhľadovo pripravovaná.⁷

Dobovým ideologickým jazykom sa experiment zasadil do sústavy osvedčených formulácií, ako *napĺňanie línie stanovenej posledným zjazdom KSČ a KSS, prehlbovanie socialistickej demokracie*⁸, či ako *posilnenie úloh centrálneho riadenia a účinnejšiu realizáciu štátneho plánu*⁹, aj keď účelom mal byť presný opak centrálneho riadenia. Paradoxy takýchto úvodných floskúl potvrdzuje aj to, že v tom istom dokumente sa „*počíta s tým, že štátní plán bude ukládať hospodárskym organizáciám úkoly v rozsahu nezbytném pro zabezpečení rovnováhy... Výrazně se tak sníží současný rozsah ukazatelů stanovených direktivně centrem*“.¹⁰ Aj obecnější formulácie dotýkajúce sa hospodárskych reforiem potrebovali svoju „socialistickú verziu“. Adaptácia trhových mechanizmov do riadenia sa skrývala za „tovarovo-peňažné vzťahy“ či „tovarový charakter hospodárstva“. Tí pozornejší sa mohli pýtať, či prestavba nie je len skrytým prechodom na trhové hospodárstvo v „socialistickom vydaní“.¹¹ Ak mal štátny plán predstavovať len určitú

samostatnosti a zodpovednosti hospodárskych organizácií za efektívny rozvoj.

⁶ V dobovom slovníku nazvaná ako *Komplexná prestavba veľkoobchodných a nákupných cien*.

⁷ PULLMANN, Michal. *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*, s. 108-109.

⁸ Tento termín sa používal najmä v zmysle propagandy, kedy sa komunistický režim snažil ukazovať, že aj v Československu existuje demokracia, len má iné špecifiká ako tzv. „buržoázna“ demokracia.

⁹ MVSR, SNA, a.f. ÚV KSS, Predsedníctvo ÚV KSS, Zasadnutie predsedníctva 6.1.1987, inv. 272, šk. 1753, Důvodová zpráva.

¹⁰ Tamže.

¹¹ Aj keď je možné si pod tým predstaviť čokoľvek, určitá (a nesporne špekulatívna) úvaha sa tu ponúka. Krajiny, v ktorých dodnes vládne komunistická strana, prešli práve v 80. rokoch ekonomickou transformáciou. Napr. vo Vietname boli v časoch vrcholiaceho hospodárskeho kolapsu v roku 1986 zahájené reformy známe ako *Đổi Mới* (voľne prekladané ako *Renovácia*). Ich iniciátorom bol nový generálny tajomník Nguyễn Văn Linh, ktorý sa inšpiroval práve sovietskou perestrojkou. Pozri HLAVATÁ, Lucie a kol. *Dějiny Vietnamu*. Praha : Nakladatelství lidové noviny, 2018, s. 364-382. Jedným z ďalších príkladov je zriaďovanie špeciálnych ekonomických zón v Číne, v ktorých platia pre podniky iné ekonomické podmienky než vo zvyšku čínskeho hospodárstva. Pozri napr. ŠTURC, Boris - HOMOLOVÁ, Simona. 2013. Čínska hospodárska reforma a vývoj ekonomiky od

regulatívnu normu, ktorá je spracovaná „smerom zdola“ na základe reálnych možností samostatne fungujúcich podnikov, a nie direktívami „zhora“, mohlo sa javiť účelnejšie úplné opustenie metódy plánovaného hospodárstva. Tá však bola, ostatne ako v ZSSR, vnímaná ako základný pilier socialistickej ekonomiky. Sám Gorbačov sa na margo sovietskej koncepcie perestrojky vyjadril: *„V tisku se, popravdě řečeno, vyskytly i návrhy opouštějící rámec našeho zřízení; byltο zejména názor, že bychom se vůbec měli zříct plánovitého hospodářství a připustit nezaměstnanost. S tím však souhlasit nemůžeme, protože chceme socialismus upevňovat a nikoli jej nahrazovat jiným zřízením. To, co se nám podsouvá ze Západu, z jiné ekonomiky, je pro nás nepřijatelné.“*¹²

Na zásadách experimentu sa uzniesli ako národné, tak aj federálna vláda, ktorá vypracovala konkrétnu právnu úpravu. Pripravila sa osnova projektu, upresnené boli aj povinnosti experimentujúcich organizácií, spôsoby finančného hospodárenia a všeobecnejší mechanizmus fungovania.¹³ Od realizácie sa očakávalo, že podniky budú reflektovať stúpajúce požiadavky domáceho a zahraničného trhu, zamerajú sa na rozvoj výrobkov, ktoré si spotrebiteľ žiada a investujú úsilie do čo najrýchlejšej aplikácie vedecko-technických výtvarov zvyšujúcich technologickú a ekonomickú úroveň výroby.¹⁴ Tieto a podobné očakávania zneli pomerne jednoducho. Vytvárali dojem, akoby samotný režim vybudoval celé potrebné zázemie na hlboké ekonomické premeny, ktoré mali od základu zmeniť fungovanie hospodárstva, pričom ďalej budú na rade samotné podniky a ich vlastné schopnosti. On sám však vytvoril obmedzujúce prostredie, v ktorom zavádzanie nových technológií, postupov, výpočtovej techniky a celkovej inovatívnosti značne zaostávalo za západnou konkurenciou.

roku 1978. In *Globálna hospodárska a finančná kríza - quo vadis?*. [online] [cit. 28.3.2023]. Bratislava : Fin Star, 2013, s. 1-7. Dostupné na internete: <https://www.derivat.sk/index.php?PageID=1979>.

¹² GORBAČOV, Michal Sergejevič. *Přestavba a nové myšlení pro naši zemi a pro celý svět*. Praha : Svoboda, 1987, s. 74. Citované podľa RYCHLÍK, Jan. Československo v období socialismu, s. 304-305.

¹³ MVSR, SNA, a.f. ÚV KSS, Predsedníctvo ÚV KSS, Zasadnutie predsedníctva 6.1.1987, inv. 272, šk. 1753, Příloha k usnesení vlády ČSSR č. 321/1986.

¹⁴ MVSR, SNA, a.f. ÚV KSS, Predsedníctvo ÚV KSS, Zasadnutie predsedníctva 6.1.1987, inv. 272, šk. 1753, Důvodová zpráva.

Do experimentu boli zapojené koncernové podniky, tzv. výrobnohospodárske jednotky (ďalej len „VHJ“) a národné podniky (ďalej len „n.p.“). Pokiaľ bol nejaký z podnikov súčasťou väčšej VHJ, bolo jeho hospodárenie posudzované nezávisle od nadriadenej VHJ. Každý podnik si mal pravidlá experimentu rozpracovať samostatne a adaptovať ich do vlastných zásad vnútorného riadenia.¹⁵ Jednotlivé hospodárske organizácie boli v zriaďovateľskej pôsobnosti rôznych rezortov, či už republikových alebo federálnych ministerstiev. Tie uskutočňovali výber organizácií, ktorý bol následne postúpený Štátnej plánovacej komisii. Podniky sa mohli do experimentu prihlásiť aj z vlastnej iniciatívy. Ich prvoradou motiváciou bola možnosť sa čo najskôr transformovať na štátne podniky (ďalej len „š.p.“), ktoré mali byť novým prejavom hospodárenia štátu a zároveň poskytovať určitú slobodu podnikania.¹⁶ O konečnom zaradení do projektu rozhodovala národná, resp. federálna vláda, ktorá súčasne určila sadzby odvodov pre jednotlivé organizácie.¹⁷

V prvej etape, od 1. januára 1987, bol experiment zahájený iba v dvoch českých organizáciách,¹⁸ od apríla doň vstúpilo zo slovenských podnikov VHJ Ogako Partizánske, od júla VHJ ZŤS Martin, Plastika Nitra n.p., Gumárne 1. mája v Púchove n.p., Grafobal Skalica n.p., Slovenské závody technického skla Bratislava n.p., Tatrasvit Svit n.p. a Odevné závody kpt. Nálepku Prešov n.p. Z českej strany federácie vstúpilo do experimentu približne pätnásť podnikov, medzi nimi napr. VHJ Lachema Brno, Textilana Liberec n.p., VHJ Elitex Liberec, VHJ Pivovary a sladovne Praha, VHJ Agrozet Brno či Tesla Holešovice n.p. V druhej fáze, od 1. januára 1988, začala experimentovať ďalšia početná skupina podnikov. Z českých to boli napr. VHJ Tatra Kopřivnice, VHJ Sigma Olomouc, Karlovarský porcelán n.p., Jitex Písek n.p. či firmy VHJ Aero, Technomat n.p. a VHJ Spofa sídlia v Prahe. Zo Slovenska sa zapojili VHJ Rudné a magnezitové závody, VHJ Naftový a plynárenský priemysel Bratislava, Doprastav, Priemstav, Strojstav (tieto n.p. sídlia v Bratislave), VHJ ZVL

¹⁵ Tamže.

¹⁶ Štátne podniky boli zriaďované na základe zákona č. 88/1988 Zb. Pre viac informácií pozri napr. RYCHLÍK, Jan. Československo v období socializmu 1945-1989. Praha : Vyšehrad, 2020, s. 301-302.

¹⁷ MVSR, SNA, a.f. ÚV KSS, Predsedníctvo ÚV KSS, Zasadnutie predsedníctva 6.1.1987, inv. 272, šk. 1753, Důvodová zpráva.

¹⁸ Išlo o Jabloneckú bižutériu v Jablonci nad Nisou a Crystalex v Novom Bore.

Považská Bystrica, Keramické závody Košice n.p.¹⁹ V dokumentoch sa tiež nachádza všeobecná informácia o zapojení ďalších vybraných organizácií. Z neskorších materiálov vyplýva, že išlo o JAS Bardejov, Kožiarske závody Liptovský Mikuláš, Koželužne Bošany, Odevné závody Trenčín, Západoslovenské nábytkárske závody Bratislava, Chempik Bratislava, Vinárske závody Bratislava, Čsl. tabakový priemysel Bratislava, Cestné stavby Košice a Čsl. štátne kúpele v Piešťanoch, Trenčianskych Tepliciach a Bardejove.²⁰

Priebeh a hodnotenia experimentu

V októbri 1987, keď projekt prebiehal aj v slovenských podnikoch, vypracovalo ekonomické oddelenie Ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska (ďalej len „ÚV KSS“) stanovisko k jeho dovtedajšej realizácii.²¹ V ňom uviedlo, že počet a charakter podnikov je pre podmienky Slovenska reprezentatívny, avšak v organizáciách, ktoré mali do experimentu vstúpiť k 1. januáru 1988, sú prípravy nedostatočné, obzvlášť v potravinárskom priemysle. Ďalej pripomínalo dôležitosť vyjasnenia vzťahov po vertikálnej osi riadenia, čo sa neskôr ukázalo ako problematické. Práve zavádzanie nových experimentálnych mechanizmov do riadenia podniku, či už v jeho vnútornej organizácii alebo vo vzťahu k nadradeným orgánom, bolo hodnotené ako veľmi pomalé.²²

Experiment sa dostal aj do úvodnej správy prvého tajomníka ÚV KSS Jozefa Lenárta, ktorú predniesol na zasadnutí pléna ÚV KSS v januári 1988: *„Mimoriadnu dôležitosť pripisujeme realizácii komplexného experimentu zvýšenia samostatnosti, a podčiarkujem zodpovednosti organizácii za*

¹⁹ MVSR, SNA, a.f. ÚV KSS, Predsedníctvo ÚV KSS, Zasadnutie predsedníctva 19.10.1987, inv. 556, šk. 1771, Informácia o realizácii Komplexného experimentu zvýšenia samostatnosti a zodpovednosti organizácii za efektívny rozvoj.

²⁰ MVSR, SNA, a.f. ÚV KSS, Predsedníctvo ÚV KSS, Zasadnutie predsedníctva 30.5.1989, inv. 1200, šk. 1806, Informácia o účinnosti komplexného experimentu zvýšenia samostatnosti a zodpovednosti organizácii za efektívny rozvoj. Neuvádzalo sa, či išlo o VHJ alebo n.p. a autorovi sa to z doteraz prešľudovaných materiálov nepodarilo overiť.

²¹ Stanovisko sa týkalo len podnikov v zriaďovateľskej pôsobnosti slovenských národných orgánov.

²² MVSR, SNA, a.f. ÚV KSS, Predsedníctvo ÚV KSS, Zasadnutie predsedníctva 19.10.1987, inv. 556, šk. 1771, Informácia o realizácii Komplexného experimentu zvýšenia samostatnosti a zodpovednosti organizácii za efektívny rozvoj.

efektívny rozvoj...“ Ďalej bližšie predstavil náplň experimentu založenú na dôslednom uplatňovaní samofinancovania, pričom akcentoval, že budúcnosť je závislá na modernizácii a aplikácii najnovších vedeckých poznatkov „a nie na ďalšom vtahovaní ľudskej práce, surovín a energie... Jednoducho povedané, to znamená skončiť s výstupmi do šuflíka, ale slúžiť nimi rozvoju výroby a praxe.“²³

Predsedníctvo ÚV KSS v máji 1988 prerokovalo predbežné hodnotenie výsledkov organizácií realizujúcich experiment. Zaoberali sa len tými slovenskými podnikmi v riadiacej kompetencii vlády Slovenskej socialistickej republiky (ďalej len „SSR“), resp. ministerstiev, ktoré vstúpili do experimentu v priebehu roka 1987 a mohli tak poskytnúť aspoň prvé čiastočné náhľady na jeho priebeh.²⁴ Hodnotiace dokumenty konštatujú krátkosť posudzovaného obdobia, a tým pádom nemožnosť vyvodzovania jednoznačných záverov. Hospodárske výsledky vykazovali „určité pozitívne tendencie“, najmä v ekonómii samotnej výroby. Väčšina hlavných ukazovateľov²⁵ sa zlepšila v rozmedzí od pár stotín až po štyri percentá oproti neexperimentujúcim podnikom. Zaznamenaný bol aj zvýšený záujem o efektívnejšie vynakladanie prostriedkov, sprevádzaný racionalizáciou vnútro podnikových štruktúr.²⁶ Jediný podnik, ktorý sa vymykal a dosahoval značne horšie výsledky (najmä v materiálových a mzdových nákladoch či celkovom zisku) bol Ogako Partizánske. Príčinou mali byť problémy celoštátneho charakteru v obuvníckom priemysle z predchádzajúcich dôb. Uvádzané boli najmä klesajúci počet pracovníkov a zvyšovanie nadčasovosti. Na rozdiel od závodu v Gottwaldove (terajší Zlín), kde znížili úlohy vykonávacieho plánu, v Partizánskom nepovažovali

²³ MVSR, SNA, a.f. ÚV KSS, Plénum ÚV KSS, Zasadnutie pléna 14.1.1988, šk. 1952, Stenografický záznam zo zasadnutia, s. 28-29.

²⁴ Konkrétne išlo o 7 podnikov, ktoré vstúpili v máji a júli 1987, uvedených v hlavnom texte. Pre úplnosť je vhodné podotknúť, že ZŤS Martin v tomto prípade neboli hodnotené, keďže boli v riadiacej kompetencii federálnej vlády. Treba mať na zreteli, že nie všetky slovenské podniky riadila vláda SSR. Pod spoločnú československú vládu patrili najmä tie, ktoré mali, takpovediac, celoštátny význam.

²⁵ Napr. v dodávkach do trhových fondov, dodávkach pre vývoz do socialistických a nesocialistických štátov, materiálovej či mzdovej náročnosti a samotného zisku.

²⁶ MVSR, SNA, a.f. ÚV KSS, Predsedníctvo ÚV KSS, Zasadnutie predsedníctva 24.5.1988, inv. 796, šk. 1786, Správa o predbežnom hodnotení výsledkov hospodárskych organizácií realizujúcich Komplexný experiment zvýšenia samostatnosti a zodpovednosti organizácií za efektívny rozvoj v roku 1987.

za potrebné nastaviť plán reálnejším možnostiam. Ten sa nakoniec neplnil, čo v Závodoch 29. augusta, jednom z podnikov VHJ Ogako, viedlo až k výmene vo funkcii riaditeľa podniku a jeho dvoch námestníkov.²⁷

Veľká časť hodnotenia bola kritická, i keď zdôrazňovala, že išlo len o prípravnú fázu a vyvodenie prvých poznatkov. Poukazovala na problémy v riadení podnikov, tlak zo strany nadriadených orgánov, ktoré nezaujímal to, že niektoré VHJ sú zapojené do experimentu, neprepojenosť so zahraničným obchodom²⁸ a pretrvávajúcu byrokráciu. Za hlavnú príčinu sa označovalo slabé až žiadne rozpracovanie podmienok na konkrétne podnikové mechanizmy zo strany experimentujúcich organizácií. Výsledky do značnej miery určovalo aj to, do akej miery sa jednotlivé zložky podniku dokázali financovať samostatne. Samotné organizácie kritizovali zmieňovanú nevyjasnenosť vzťahu voči nadriadeným organizáciám, ale aj centru, resp. rezortom. Tie pri prípadných zmenách štátneho plánu neudávali, či má dané nariadenie všeobecne záväznú platnosť alebo sa experimentujúcich organizácií nedotýka.²⁹ Predokreslenie komplikovanosti situácie je nutné dodať, že v mnohých prípadoch išlo o skutočne veľké podniky. Napríklad ZŤS Martin mali vrátane pobočkových závodov po celej republike vyše 70 000 zamestnancov. Realizovať experiment v tak obrovskej organizácii, ktorá má množstvo pobočiek orientovaných na rôznu výrobu, tak nemohlo byť otázkou niekoľkých týždňov či mesiacov.

Priebehu experimentu sa venovala aj tlač, čo ilustruje rozhovor s riaditeľom Odevných závodov kapitána Nálepku v Prešove, Štefanom Kravčákom, na stránkach denníka *Práca*. Ten ocenil, že sa môžu začať zbavovať nezmyselných pokynov a smerníc. Tvrdil, že zámery prestavby sa snažil dostať do povedomia pracovníkov niekoľko mesiacov pred začiatkom experimentu. Ocenil, že sa vytvára priestor na čiastočné využitie vlastných hospodárskych výsledkov, najmä možnosti využívať časť nadplánovaného zisku a devíz z obchodu s kapitalistickými štátmi. Podotkol však, že z nadplánovaného zisku musia odvádzať až 65% do štátneho rozpočtu. Negatívne hodnotil najmä platnosť úloh vytýčenú

²⁷ Tamže.

²⁸ Pochopiteľne sa tu hovorilo najmä o zahraničnom obchode so štátmi východného bloku.

²⁹ MVSR, SNA, a.f. ÚV KSS, Predsedníctvo ÚV KSS, Zasadnutie predsedníctva 24.5.1988, inv. 796, šk. 1786, Správa o predbežnom hodnotení výsledkov...

päťročným plánom, kvôli čomu nemohli nakúpiť modernú techniku. Upozornil, že len modernizáciou výroby a zavádzaním inovácií do technologického procesu môžu naplňať požiadavky kupujúcich, profitovať na predaji a zároveň sa samofinancovať. Ako kľúčovú uviedol licenčnú spoluprácu s britskou odevnou firmou Lee Cooper a kooperáciu s ďalšími zahraničnými firmami, ktoré im umožňujú zabezpečiť si devízy na nákup modernej, predovšetkým západnej techniky. Prešovský podnik bol navyše súčasťou väčšej VHJ, čím narážal na vyššie zmieňovaný problém. Kvôli nej museli výsledky sledovať a hodnotiť súčasne podľa starého spôsobu aj podľa experimentu, čo ich zbytočne zaťažovalo. Dotkol sa aj otázky tzv. dodávateľsko-odberateľských vzťahov, ktoré podľa neho predstavovali „skôr brzdu, ako prínos“. Ako príklad uviedol situáciu, keď im textilná fabrika v Leviciach, od ktorej museli odoberať materiál, nedodala potrebné látky. Tým pádom nemali z čoho šiť, čo malo bezprostredný vplyv na ich vlastný chod a v konečnom dôsledku na tvorbu zisku, na ktorom mal byť závislý mzdový systém. Na tomto mieste tak prirodzene začal problém s motiváciou zamestnancov na zapojení sa do rôznych experimentov.³⁰

To, že nejde len o špecifikum prešovského závodu, potvrdzujú aj výsledky z previerky uskutočnenej Výborom ľudovej kontroly³¹, ktoré Predsedníctvo ÚV KSS dostalo na stôl v marci 1989. Podľa záverečnej správy bolo uplatňovanie 65 % odvodovej sadzby z nadplánovaného zisku spoločne s dodatkovými odvodmi do štátneho rozpočtu kontraproduktívne, nepôsobilo stimulačne a znemožňovalo nákup novej techniky či modernizáciu. Systém tarifných miezd bol síce hodnotený kladne, ale v konečnom dôsledku nevedol k úspore pracovných síl a využívania týchto úspor k operatívnej odmeňovaniu zamestnancov. Výbor ľudovej kontroly tiež kritizoval pomalý postup zo strany slovenských ministerstiev pri zavádzaní experimentu, keď sa pri rozpracovaní konkrétnych pravidiel pre podniky v ich pôsobnosti omeškali aj o niekoľko mesiacov. To malo za následok, že v čase, keď mal experiment naplno prebiehať, sa len vykonávali práce na jeho uvedenie do činnosti, „čo sa v mnohých prípadoch prejavilo v nepochopení cieľov Komplexného experimentu, alebo v ich zjednodušení

³⁰ KOLOVÁ, Luba. V prešovskom odevnom závode začali po novom. Jediná cesta modernizácia a inovácia. *Práca*, roč. 43, č. 38, 16.2.1988, s. 4.

³¹ Výbor ľudovej kontroly bol dozorný orgán zodpovedný za kontrolu činnosti hospodárenia štátnych orgánov.

na výpočet konkrétnych výhod.³² Niektoré zo zásad experimentu sa v časti preverovaných organizácií neuplatňovali vôbec, príp. neskoro.³³ Správa tiež uvádza, že Ministerstvo priemyslu SSR do experimentu zámerne vybralo podniky v dobrej ekonomickej kondícii, čím obmedzili možnosť porovnávania s tými, v ktorých bola situácie menej priaznivá. V prípade Ministerstva výstavby a stavebníctva SSR bol výber podnikov hodnotený pozitívnejšie, keďže boli ekonomicky menej vyrovnané. Celkovo sa konštatovalo, že experimentujúce organizácie dosahujú vyššiu dynamiku, výraznejšie sa orientujú na tvorbu zisku, avšak v porovnaní s bežne fungujúcimi podnikmi nejde o výrazný rozdiel. Výbor následne odporučil niekoľko opatrení a ďalších previerok ešte pred tým, než sa definitívne zavedenie nový, „prestavaný“ hospodársky mechanizmus.³⁴

Posledná správa týkajúca sa experimentu bola na programe Predsedníctva ÚV KSS koncom mája 1989. Dokument s charakterom finálneho zhrnutia vypracovala Slovenská komisia pre plánovanie a vedecko-technický rozvoj. Jeho závery potvrdili tendencie, ktoré naznačovali predošlé hodnotiace správy. Hospodárske výsledky boli vo väčšine ukazovateľov priaznivejšie, či už oproti predchádzajúcemu obdobiu, ako aj voči neexperimentujúcim podnikom. Vyzdvihovalo sa zvýšenie dynamiky rozvoja, nárast záujmu o dlhodobú udržateľnosť vnútropodnikovej ekonomiky či racionálnejšie hospodárenie s fondom pracovného času, čím sa vytvoril priestor pre zníženie mzdovej náročnosti pri zachovaní postupného zvyšovania priemerných zárobkov. Zaznamenané boli aj iniciatívy „socialistickej podnikavosti“, keď si niektoré z organizácií zriadili komerčné predajne.³⁵ Negatívne bolo hodnotené využívanie základných fondov, pretrvávajúce veľkého množstva skladových zásob, nízka kvalita výrobkov a slabé

³² MVSR, SNA, a.f. ÚV KSS, Predsedníctvo ÚV KSS, Zasadnutie predsedníctva 20.3.1989, inv. 1123, šk. 1801, Správa o výsledku previerky uplatňovania Zásad komplexného experimentu zvýšenia samostatnosti a zodpovednosti a efektívny rozvoj vo vybraných organizáciách rezortov MP SSR a MVS SSR. Napr. v n.p. Plastika Nitra podľa anketového zisťovania len 36,1 % pracovníkov bolo oboznámených s tým, že vôbec prebieha nejaký experiment.

³³ Zmieňované sú alternatívy usmerňovania mzdových prostriedkov a devízové inkaso.

³⁴ MVSR, SNA, a.f. ÚV KSS, Predsedníctvo ÚV KSS, Zasadnutie predsedníctva 20.3.1989, inv. 1123, šk. 1801, Správa o výsledku previerky...

³⁵ Napr. Gumárne v Púchove či Plastika Nitra si zriadili vlastné podnikové predajne čím si navyšovali zisk.

prepojenie výroby so zahraničným i vnútorným obchodom. Podotýka sa, celkom neprekvapivo, že podniky nie sú vzhľadom na vysoké odvodové zaťaženie dostatočne motivované.³⁶

Prvá etapa realizácie prestavby hospodárskeho mechanizmu bola plánovaná na roky 1991 až 1995 v súvislosti s 9. päťročným plánom. Roky 1987 až 1989 boli považované za prechodné obdobie.³⁷ Dokumenty týkajúce sa experimentu však hovoria „o urýchlčení prestavby hospodárskeho mechanizmu od roku 1990.“³⁸ V súvislosti s tým navrhovala plánovacia komisia experiment ku koncu roka 1989 ukončiť a ponechať ho len v tých podnikoch, ktoré experimentovali niektoré prvky, odlišné od pripravovanej prestavbovej reformy.³⁹ Komisia hodnotila experiment ako účelný a potrebný pre overenie si pripravovaných hospodárskych zmien. Zároveň odporučila začať s prípravou nového experimentu, do ktorého by sa zapojilo päť až osem vybraných podnikov s vysokou úrovňou samofinancovania. Ten by bol spustený už v prestavbových podmienkach, s realizáciou od roku 1991. Jeho zámerom by bolo posunúť ekonomickú reformu ešte ďalej, predmetné materiály však neprinášajú žiadne konkrétnosti.

Záver

Komplexný experiment zvýšenia samostatnosti a zodpovednosti organizácií za efektívny rozvoj bol jednou z kapitol prestavby hospodárskeho mechanizmu v Československu dokumentujúci konkrétne kroky, ktorými sa komunistický režim snažil zreformovať stagnujúcu ekonomickú situáciu. Motivátorov bolo hneď niekoľko. Tým prvým bola všade deklarovaná snaha zmeniť zažitý spôsob riadenia a presunutím „tarchy“ plánovania zo štátu na podniky doceliť samostatnosť v rozhodovaní a plánovaní. Ďalej režim potreboval zvýšiť konkurencieschopnosť svojho hospodárstva,

³⁶ MVSR, SNA, a.f. ÚV KSS, Predsedníctvo ÚV KSS, Zasadnutie predsedníctva 30.5.1989, inv. 1200, šk. 1806, Informácia o účinnosti komplexného experimentu...

³⁷ PULLMANN, Michal. *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*, s. 108-109.

³⁸ MVSR, SNA, a.f. ÚV KSS, Predsedníctvo ÚV KSS, Zasadnutie predsedníctva 30.5.1989, inv. 1200, šk. 1806, Informácia o účinnosti komplexného experimentu... Bližšia konkretizácia si vyžaduje ďalšie štúdium materiálov, predovšetkým z Predsedníctva ÚV KSČ.

³⁹ Tamže. Uvádza sa napr. devízový normatív s majetkovým účtom či mzdová regulácia s väzbou na rentabilitu výrobných fondov.

predovšetkým voči západným ekonomikám. A v neposlednom rade musel Moskve ukázať, že prestavbu berie za svoje aj Komunistická strana Československa.

Tento experiment z obdobia prestavby je krátkou kapitolou, ktorá dokumentuje, že aj samotné elity si uvedomovali neudržateľnosť dovtedajšieho fungovania hospodárstva a v rámci systémových mantinelov sa ho pokúšali priviesť k novému, perspektívnejšiemu modelu. Neostýchali sa pritom siahnuť ani po trhových mechanizmoch svojho ideologického súpera, aj keď túto skutočnosť zaobaľovali do konformného socialistického slovníka. Cieľom príspevku je tak dostať sa za všeobecne rozšírenú a často zjednodušenú predstavu o monolite štátneho vlastníctva počas komunistického režimu a čiastkovo prispieť k rozšíreniu poznania hospodárskych dejín Slovenska, resp. Československa v rokoch 1948 – 1989. Kvalitne spracované obdobie roka 1968 a známej Šikovej reformy, prirodzene, necháva iné pokusy o hospodárske premeny trochu v tieni. Systém riadenia sa vyvíjal a „štátny direktivizmus“ mal medzi rokmi 1948 – 1989 rôzne formy. Takisto, obdobie prestavby nebolo jediným, kedy prichádzalo k určitým ekonomickým zmenám. Problém experimentu, a vo svojej podstate aj samotnej prestavby, spočíval v paradoxe samotného systému – existovala snaha uskutočniť reformu, tá však narážala na samotné piliere fungovania socializmu. Plán mal mať síce len regulatívny charakter, otázkou však ostávalo, čo všetko sa bude regulovať a aký veľký bude objem sociálneho dumpingu potrebný na udržanie plnej zamestnanosti a chodu vnútornej ekonomiky. Nevyríšenie týchto otázok bolo pravdepodobne dôvodom pretrvávajúceho vysokého odvodového zaťaženia. To viedlo k zníženiu reálnych možností samostatnosti, inovatívnosti, voľnejšieho obchodu a ďalších aspektov, ktoré mal experiment priniesť. Experiment ukázal, že implementácia trhových mechanizmov a zmena systému direktívneho plánovania postupne prináša pozitívne výsledky, ale tempo rastu nedokáže byť priamo úmerné „zmene myslenia“ a odstráneniu desiatky rokov trvajúcich vžitých foriem riadenia, prístupu a vnútorného fungovania.

Nepomerne so snahami o premenu hospodárstva sa vyvíjali, resp. nevyvíjali reformné snahy v politickej oblasti. Komunistický režim v Československu naďalej ostával uzatvorený v normalizačných poučkách, čoho dôkazom sú jeho reakcie na manifestácie či protesty rôznych

skupín obyvateľstva a pretrvávajúce nedodržiavanie základných ľudských a občianskych práv. Predstavitelia totalitného režimu sa mylne nazdávali, že ekonomickú reformu je možné uskutočniť bez tej politickej.

Pochopiteľne, k premietnutiu výsledkov do prestavbových reforiem nedošlo, keďže beh udalostí smeroval k novembru 1989 a zrúteniu komunistického režimu. Ďalší priestor na rozšírenie tejto témy sa ponúka vo forme komparácie priebehu experimentu v českých podnikoch, príp. podnikoch fungujúcich na federálnej úrovni, a to aj vzhľadom na rozdielny vývoj českej a slovenskej ekonomiky po roku 1989, resp. 1993. V tomto prípade by bolo potrebné mať na zreteli východiskový stav organizácií a štruktúru hospodárstva v jednotlivých národných republikách. Tento článok čiastočne prispieva k prehĺbeniu poznatkov o priebehu politiky prestavby v Československu, osobitne reformy hospodárstva. Dôraz je kladený na stráncke dokumenty slovenskej proveniencie, ktoré sú menej častým cieľom výskumu v tejto problematike.

Pramene:

Slovenský národný archív

- fond Ústredný výbor Komunistickej strany Slovenska
 - Zasadnutia predsedníctva ÚV KSS
 - Zasadnutia pléna ÚV KSS

Literatúra:

GORBAČOV, Michal Sergejevič. *Přestavba a nové myšlení pro naši zemi a pro celý svět*. Praha : Svoboda, 1987, 230 s.

HLAVATÁ, Lucie a kol. *Dějiny Vietnamu*. Praha : Nakladatelství lidové noviny, 2018, 552 s.

KOŤOVÁ, Ľuba. V prešovskom odevnom závode začali po novom. Jediná cesta modernizácia a inovácia. *Práca*, roč. 43, č. 38, 16.2.1988.

PULLMANN, Michal. *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha : Scriptorium, 2011, 243 s.

RYCHLÍK, Jan. *Československo v období socialismu*. Praha : Vyšehrad, 2020, 415 s.

ŠTURC, Boris - HOMOLOVÁ, Simona. 2013. Čínska hospodárska reforma a vývoj ekonomiky od roku 1978. In *Globálna hospodárska a finančná kríza - quo vadis?*. [online] [cit. 28.3.2023]. Bratislava : Fin Star, 2013, s. 1-7. Dostupné na internete: <https://www.derivat.sk/index.php?PageID=1979>.

INTERNACIONÁLNY ŠTÝL AKO POJEM A INTERPRETAČNÁ VÝZVA

THE INTERNATIONAL STYLE AS A CONCEPT AND AN INTERPRETIVE CHALLENGE

Adam KORCSMÁROS

Katedra dejín a teórie umenia, Filozofická fakulta, Trnavská univerzita
Ústav dejín umenia, Centrum vied o umení, Slovenská akadémia vied

adam.korcsmaros@gmail.com

Abstrakt: Príspevok sa zameriava na koncept internacionálneho štýlu, ako ho sformulovali Philip Johnson a Henry-Russell Hitchcock v roku 1932. Najprv predstaví vybrané problémy spojené s pojmom samotným a jeho základnou definíciou. Následne sa zameriava na jeho neskoršie používanie, najmä v súvislosti s kritikou architektonického modernizmu v druhej polovici dvadsiateho storočia. Napokon skúma možnosti využitia pojmu internacionálneho štýlu ako východiska pri interpretácii kontextuálnych tendencií v architektúre tohto obdobia, a tiež v súvislosti s výzvou komparácie analogických architektonických javov v paralelných sférach sveta rozdelených železnou oponou.

Kľúčové slová: architektúra 20. storočia; internacionálny štýl

Abstract: The paper focuses on the concept of International Style as formulated by Philip Johnson and Henry-Russell Hitchcock in 1932. It will first introduce selected problems related to the concept itself and its primary definition. Then, it discusses the subsequent use of the term, particularly in the framework of the critique of architectural modernism in the second half of the twentieth century. Finally, the paper explores the possibilities of using the concept of International Style as a starting point in the interpretation of contextual tendencies in the architecture of the period, and also in relation to the challenge of comparing analogous architectural phenomena in parallel realms divided by the Iron Curtain.

Keywords: 20th century architecture; International Style

Keď Philip Johnson a Henry-Russell Hitchcock (1932) definovali základné princípy určitých tendencií, ktoré vypozerovali v architektúre predchádzajúceho desaťročia a zastrešili ich pojmom internacionálny (medzinárodný) štýl, zrejme nepredpokladali, aký rozsiahly vplyv bude mať táto koncepcia, a najmä jej zjednodušujúce deriváty, na architektúru

nasledujúcich desaťročí. Naznačujú to aj neskoršie reflexie a spresnenia formulované Hitchcockom, najprv v článku *The International Style Twenty Years Later*, ktorý publikoval v časopise *Architectural Record* v roku 1951 a neskôr aj v reedícii pôvodnej knihy (Hitchcock & Johnson, 1966, s. 237-255), ktorú doplnil aj novým úvodom (1966, s. vii-xiii).

Princípy, ktoré autori rovnomennej výstavy sformulovali v knihe *The International Style* neboli mienené ako rigidný súbor pravidiel alebo návod, aj keď ich heslovité zhrnutie, ktoré dnes spravidla nachádzame v slovníkoch alebo základných prehľadoch, to môže evokovať. Základná definícia internacionálneho štýlu sa zakladá na troch zásadách, a to dôraze na objem (volume) oproti hmote, pravidelnom usporiadaní prvkov ako základnom kompozičnom princípe a absencii aplikovaného ornamentu. Tieto alebo podobné princípy boli viac alebo menej dôsledne uplatňované na mnohých stavbách v rôznych častiach sveta, často v zjednodušenej podobe, ktorá bola v rozpore s pôvodným zámerom autorov tohto konceptu. Stereotomické objemy, mechanické využívanie pravidelného ortogonálneho rastra na budovách aj pri urbanistických riešeniach, veľké plochy bez ornamentu sa stali vizuálnymi prejavmi vyčerpávajúceho sa projektu moderny a zlyhávania univerzalistických riešení, o ktoré usilovala. To postupne podnietilo hľadanie alternatív, ktoré sa často programovo vymedzovali voči internacionálnemu štýlu alebo modernej architektúre všeobecne. Samotný pojem internacionálneho štýlu aj jeho charakteristické znaky samozrejme evokujú určitý nárok na jednotnosť architektonického výrazu. Je to však do istej miery zjednodušený pohľad, ktorý nenapomáha komplexnejšiemu pochopeniu architektúry 20. storočia a vnútornej diferenciácie modernej architektúry ako takej. Spôsob, akým tento štýl definovali Johnson a Hitchcock, samozrejme otváral cestu k rôznym, a často aj zjednodušujúcim interpretáciám. Na druhej strane im však nikdy nešlo o formuláciu rigidného a všeobecného súboru pravidiel, ale skôr o pomenovanie niektorých všeobecných javov a vo svojej knihe rozvíjajú o niečo diferencovanejší a menej jednoznačný koncept, než aký ponúkajú tri heslovité teorémy.

Pri definícii pojmu štýlu ako takého sa Johnson a Hitchcock zameriavali najmä na vzťah stavebných konštrukcií a výrazu architektúry a v tomto ohľade chceli vo svojej koncepcii nadviazať na klasickú antiku a gotiku. Zároveň sa ostro vyhradzovali voči eklektickým prístupom a historizmom 19. storočia. Úpadok konceptu štýlu začal podľa nich už po baroku

a v súčasnosti sa opäť utváral nový, jednotný štýl, ktorého estetické koncepcie odvodzovali z experimentov individuálnych tvorcov, čo predstavuje do istej miery paradoxnú propozíciu, ktorá bude tento koncept sprevádzať. Podľa autorov nebol nimi formulovaný štýl fragmentárny a protikladný a ponúkal voľnejší rámec, ktorý mal umožňovať individuálnu interpretáciu a rozvíjanie základnej myšlienky (Hitchcock & Johnson, 1966, s. 18-20).

Jednotlivých architektov tvoriacich v nimi definovanom štýle aj jednotlivé krajiny, kde sa vyskytoval, spájali podľa Johnsona a Hitchcocka podobné znaky a podobné výsledky paralelných experimentov. Najvýznamnejšími lídrami tejto novej architektúry boli podľa nich predovšetkým Le Corbusier, J.J.P. Oud, Walter Gropius a Mies van der Rohe. Všeobecne vyzdvihovali skôr európsku architektúru uplynulého desaťročia a napríklad štvorica amerických architektov, ktorí tiež figurovali na výstave v MoMA, sa v knihe *The International Style* výraznejšie neobjavuje a zvláštne postavenie má aj osobnosť Franka Lloyd Wrighta. Ten sa najmä vďaka rôznorodosti svojej tvorby vymykal pravidlám nového štýlu, ale zároveň ich predznamenať a v neskoršej tvorbe aj čiastočne uplatňuje. To napokon platí aj v prípade Corbusiera a neskoršej tvorby ďalších architektov, čo dokresluje dynamické premeny architektúry nasledujúcich rokov až desaťročí.

Aj keď atribút internacionálny implikuje širší medzinárodný rozsah, v bližšom rozpore pracujú Johnson a Hitchcock najmä s euroamerickým prostredím, ktoré ďalej polarizujú cez prizmu funkcionalizmu a kritiku niektorých jeho aspektov. Všímajú si, že mnoho architektov popiera nielen vedomé uplatňovanie princípov internacionálneho štýlu a jeho význam, ale aj existenciu estetických princípov v architektúre vôbec a vnímajú ju predovšetkým ako vedu, než ako umenie. Autori však poukazujú na to, že aj v prípade významných štýlov v minulosti bol estetický výraz viazaný na štruktúru a funkciu alebo všeobecne technické aspekty (Hitchcock & Johnson, 1966, s. 35). Východisko súdobých „anti-estetických“ funkcionalistov je podľa nich predovšetkým ekonomické, rovnako ako pri používaní standardizovaných prvkov a vyhýbaní sa aplikovanému ornamentu a nadbytočnému detailu. Považujú však za nemožné, aby niekto navrhol budovu bez súboru slobodných rozhodnutí, ktoré nie sú determinované výhradne technickými a ekonomickými faktormi (Hitchcock & Johnson, 1966, s. 36). V tomto ohľade európski architekti podľa nich výraznejšie nasledujú princípy súčasného štýlu, či už programovo alebo nevedome.

Amerických funkcionalistov vnímajú kritickejšie, s odôvodnením, že pre nich predstavuje dizajn komoditu podobne ako ornament a sú ochotní pristúpiť na požiadavky klienta, aj keď výsledkom má byť zlý návrh (Hitchcock & Johnson, 1966, s. 37-38).

Pri téme internacionality alebo medzinárodnosti sa na chvíľu môžeme pozrieť na daný problém aj širšie, v súvislostiach hierarchizovaného vnímania rôznych častí sveta, ktoré sa prejavovalo aj v dejinách architektúry a nebolo vždy opodstatnené. Ak zostaneme pri Československu, bolo na výstave v MoMA zastúpené niekoľkými príkladmi, ktoré boli prezentované vo forme fotografií a pôdorysov. Kenneth Frampton vo svojich *Kritických dejinách* (1980, s. 51-52) okrem iného upozorňuje na to, že zastúpenie československých architektov bolo v porovnaní s významom miestnej architektonickej produkcie a architektonického uvažovania neadekvátne. Frampton čiastočne spláca tento dlh vo svojej nedávnej publikácii *The Other Modern Movement* (Frampton, 2022), kde venuje jednu z kapitol Jaromírovi Krejcarovi a na obálku si vyberá fotografiu československého pavilónu na Svetovej výstave 1937 v Paríži. V tejto súvislosti sa môžeme zmieniť aj o ďalšom dôležitom aspekte československého architektonického diskurzu, a to programovej diferenciacii funkcionalizmu na vedeckú a emocionálnu vetvu, kde sa už v medzivojnovom období problematizoval prílišný dôraz na kvantifikovateľné aspekty, zanedbávanie estetických a obytných kvalít architektúry, ale aj iné nedostatky univerzalistických riešení. Mieru prepojenosti nášho prostredia so svetovým diskurzom dokresľuje aj séria prednášok organizovaná v českom prostredí v polovici dvadsiatych rokoch, kde vystúpili okrem iných aj Oud, Gropius alebo Le Corbusier a redakcia *Stavby* v jednom z úvodníkov ročníka 1945/25 konštatovala, že nová architektúra bude vo väčšej miere medzinárodná a v nadväznosti na jeden vedecký predpoklad vytvorí samostatný sloh svojej doby. Podobných vyhlásení bolo samozrejme v medzivojnovom období viacero, ale niekedy je dobré pripomenúť si, že aj keď sa územie Československa od konca tridsiatych rokov ocitlo vo výraznej izolácii, v nejakej podobe boli prítomné a pretrvávali mnohé tendencie, ktoré formovali široký medzinárodný architektonický diskurz v medzivojnovom období. To otvára možnosť identifikácie podobných východísk alebo podobných problémov, na ktoré nadväzoval ďalší vývoj architektonickej tvorby a architektonického myslenia, aj keď prebiehal v rôznych spoločenských a politických podmienkach.

Pozrime sa ešte o niečo podrobnejšie na to, ako definovali princípy internacionálneho štýlu Hitchcock a Johnson. Zásadnú zmenu podľa nich priniesla nosná skeletová konštrukcia tvoriaca mriežku vertikál a horizontál, vďaka ktorej sa steny a fasády stali skôr podružnými elementmi a zároveň sa uvoľňuje aj vnútorná dispozícia, umožňujúca voľnejšie narábanie s pôdorysom (Hitchcock & Johnson, 1966, s. 40). Hmota nosných stien má byť podľa nich nahradená veľkými plochami, definujúcimi predovšetkým objem. Architekti, aspoň v ideálnom prípade, by sa podľa nich mali usilovať o riešenia zdôrazňujúce práve pôsobenie povrchu, ktorý vymedzuje objem a nie je narušané napríklad ustupujúcimi oknami. Tieto princípy sa podľa autorov nie vždy naplňajú. Uplatňujú sa najmä v prípade tovární, pri mrakodrapoch totiž pretrvávali regulácie znemožňujúce využitie hranolovitých tvarov a v prípade súkromných stavieb do procesu navrhovania často vstupovali požiadavky klientov (Hitchcock & Johnson, 1966, s. 41-44). Opäť však pripomínajú, že nemá ísť o rigidné pravidlo, ale elastický princíp umožňujúci jedinečné riešenie. V rovine definície však ide o mierne protirečivé očakávanie, vzhľadom na pomerne obmedzujúcu propozíciu. Na tento problém nadväzuje aj použitie materiálov, ktorej venujú samostatnú podkapitolu.

Ďalší princíp založený na pravidelnosti nadväzuje na základnú štruktúru nosných prvkov usporiadaných na základe určitého modulu. Má to pragmatický aj ekonomický rozmer v možnosti využívať do veľkej miery štandardizované prvky. Dobrá architektúra by mala podľa nich túto pravidelnosť vyzdvihovať. V niektorých prípadoch to považujú za náročné, najmä vtedy, keď sa stretávajú rôzne funkcie v jednej budove, ktoré vyžadujú nepravidelné riešenia a rozdielne mierky priestorov (Hitchcock & Johnson, 1966, s. 56-57). Johnson a Hitchcock si dobre uvedomovali aj úskalia mechanického uplatňovania pravidelnosti, ktoré vedie k nežiaducej monotónnosti a zdôrazňujú, že nemá ísť o konečný cieľ, ale skôr o spôsob usporiadania, pričom sa vracajú k pôvodnému významu symetrie v zmysle vzájomných vzťahov jednotlivých častí. Štandardizácia stavebných dielov podľa nich automaticky prináša vysokú mieru konzistentnosti, preto sa uplatňovanie osovej symetrie stáva prežitým a preferovať by sa mali asymetrické riešenia, zodpovedajúce rôznorodým funkciám a esteticky vhodnejšie. Dokonca zdôrazňujú, že dobrý architekt by sa mal usilovať vo svojej práci o lyrizmus a osobnú expresiu, využívať okrem iného aj

nepravdivé tvary narušajúce ortogonálny raster a hľadať nové riešenia, aby neupadli do mechanického opakovania základných princípov a ustálených riešení, ktoré vedú k fádny m stavbám. Zároveň však kritizujú aj tých, ktorí sa nedokážu držať ani základných princípov a vo výsledku ich len parodujú. Prekvapivo sa vymedzujú proti vertikálite amerických mrakodrapov a preferujú horizontálne riešenia, ktoré podľa nich lepšie odzrkadľujú väčšinu funkčných náplní, ani horizontalita by však nemala byť samouúčelná (Hitchcock & Johnson, 1966, s. 64-67).

Ornament neodmietajú kategoricky, ale podľa nich nový štýl ešte nevytvoril vlastný a kriticky vnímajú najmä to, ak je aplikovaný na konštrukcie v rozpore s aktuálnymi metódami výstavby a charakterom konštrukcií a materiálov. Ako adekvátny dekoratívny prvok vnímajú ustálený architektonický detail. Venujú sa aj vzťahu maľby a architektúry. V tomto prípade je ich prístup pomerne opatrný, pripúšťajú použitie nástenných malieb v ojedinelých prípadoch a použitie sôch vnímajú ako problematické. Najbližšie k arbitrárnemu ornamentu, ktorý môže súdobý architekt použiť, sú podľa nich nápisy a typografia. (Hitchcock & Johnson, 1966, 69-74) Aj k uplatňovaniu farieb a dodatočných povrchových úprav sa stavajú rezervovane, jednak z dôvodu rýchlej degradácie výrazných odtieňov, ale aj z dôvodu často privysokého kontrastu s okolím, čo pripúšťajú skôr v mestskom prostredí. Aj keď sa teda nevenujú kontextualite architektúry ako takej, vnímajú určité aspekty tohto vzťahu, najmä v súvislosti s prírodným prostredím. Primárnymi problémami sú podľa nich výber pozemku a umiestnenie budovy, pričom sa majú zohľadniť pôvodné kvality miesta. Čo sa týka vzťahu k mestskému prostrediu, či už historickému, historizujúcemu alebo súčasnemu sa programovo nevenujú a väčšina budov bola v knihe aj na výstave prezentovaná ako do veľkej miery izolovaná entita.

Podnetné je aj zamyslenie Hitchcocka a Johnsona nad tým, aký je rozdiel medzi stavebníctvom a architektúrou a konštatovanie, že všeobecná úroveň budov bude zrejme vždy nízka a budú dominovať zlé stavby. Zdôrazňujú dôležitosť technických aj estetických inovácií a pripomínajú, ako na jednej strane nadviazali európski architekti na amerických inžinierov, a naopak, ako môže súdobá európska tvorba inšpirovať amerických architektov čo sa estetických kvalít týka. (Hitchcock & Johnson, 1966, s. 80-81)

Poslednou témou je problematika toho, ako vstupuje do tvorby architektúry a mesta politické rozhodovanie. Tvrdia, že môže prinášať pozitívne aspekty

v podobe nastavenia záväzných pravidiel, ale častejší je problém nadmernej regulácie. Všímajú si fenomén výstavby nájomných bytov a sídlisk v Európe (Siedlungen), ktorý podľa neho v Amerike iba začína. Aj v tomto prípade poukazujú na možnosť obojstrannej inšpirácie, aj problematické aspekty oboch prostredí. Americké nájomné byty sú podľa Johnsona a Hitchcocka skôr dobrou ilustráciou sociologických teórií, než príkladom dobrých budov a zriedka dosahujú architektonických kvalít. Všeobecná úroveň je podľa nich v Európe o niečo vyššia, vnímajú však problematický aspekt sociologicky motivovaných prístupov, ktoré neberú veľký ohľad na potreby individua, usilujú skôr i ideálne obydlie pre štatisticky priemerného alebo typického človeka, ktorý spravidla nezodpovedá reálnym potrebám. Na záver ešte pripomenú, že budovy slúžia nielen na praktické využitie, ale aj na to, aby sme sa na nich pozerali. Práve to je aspekt, za ignorovanie ktorého funkcionalistov Hitchcock a Johnson najviac kritizujú (1966, s. 94). Paradoxne aj masová produkcia sledujúca iba zjednodušené princípy internacionálneho štýlu a ignorujúca dôležitosť invencie a inovácie zlyhala na rovnakej línii.

Pojem internacionálny štýl sa prirodzene môže javiť ako pomerne problematické východisko úvah o kontexte v architektúre druhej polovice 20. storočia a do značnej miery ním aj je. Zároveň by však mohol pomôcť pri upresňovaní niektorých zásadných problémov a otázok. Pojem internacionálneho štýlu by zrejme nebolo vhodné použiť ako všeobecné označenie pre druh stavieb, ktorá sa stala predmetom kritik z pozície rôznych postmoderných tendencií. Je dôležité rozlíšiť, ktoré aspekty a charakteristiky zdieľa s takouto architektúrou, ale aj to, v čom autori tohto konceptu predvídali problematické aspekty ich prípadného mechanického uplatňovania alebo zjednodušovania. Zároveň môže pri rozšírenej definícii slúžiť fenomén internacionálneho štýlu ako platforma, na ktorú nadväzuje architektonická tvorba v rôznych častiach sveta v nasledujúcich desaťročiach a hypoteticky vytvoriť jednu z východísk možných komparácií architektúry na západe a u nás, či už z hľadiska porovnania jednotlivých fenoménov alebo posúdenia ich významu.

Literatúra

Frampton, K. (1980). *Modern Architecture: A Critical History*. New York: Oxford University Press.

Frampton, K. (2022). *The Other Modern Movement: Architecture, 1920–1970*. Yale University Press.

Hitchcock, H.-R., & Johnson, P. (1932). *The international style*. New York: W.W. Norton. University Press; Cambridge, Mass: Oxford University Press: London.

Hitchcock H.-R. & Johnson P. (1966). *The international style : with a new forword and appendix by Henry-Russell Hitchcock*. New York: W.W. Norton.

SÚVIS VZŤAHOVEJ VÄZBY A DÔVERY S AKCEPTÁCIOU EPISTEMOLOGICKY NEPODLOŽENÝCH PRESVEDČENÍ V ČASE PANDÉMIE COVID-19

RELATIONSHIP BETWEEN ATTACHMENT, TRUST AND ACCEPTING EPISTEMOLOGICALLY UNFOUNDED BELIEFS RELATED TO COVID-19 PANDEMIC

Radoslav MERVA

Ústav experimentálnej psychológie
Centrum spoločenských a psychologických vied SAV, v.v.i.
Dúbravská cesta 9, 841 04 Bratislava
radoslav.merva@savba.sk

Peter HALAMA

Ústav experimentálnej psychológie
Centrum spoločenských a psychologických vied SAV, v.v.i.
Dúbravská cesta 9, 84104 Bratislava
peter.halama@savba.sk

Abstrakt: Počas pandémie COVID-19 sme mohli mapovať šírenie rôznych nepodložených presvedčení (NP). NP spolu tvoria tzv. monologický systém presvedčení, podľa ktorého jednotlivci, ktorí akceptujú jeden druh NP, sú náchylnejší akceptovať aj iné druhy NP. Výskum naznačuje že neistá vzťahová väzba môže prispievať k akceptácii NP, keďže má tendenciu nadhodnocovať pocit hrozby a zvyšovať intenzitu neistoty. V spojitosti s NP a neistou vzťahovou väzbou má súvis dôvera. Výskumu sa zúčastnilo 761 (79% žien) respondentov s vekom od 18 do 68 rokov ($M = 26,04$; $SD = 7,87$). Ako metódy merania boli použité: Dotazník konšpiračnej mentality (Bruder et al., 2013); Škála Covid-19 NP (Teličák Halama, 2022); na meranie vzťahovej väzby ECR-R (Bieščad, Hašto, 2010); Dotazník všeobecnej dôvery (Yamagishi, Yamagishi, 1994). Na analyzovanie dát bola použitá mediačná analýza. Mediačná analýza v niektorých prípadoch poukázala na signifikantné nepriame efekty medzi vzťahovou väzbou (prediktor), dôverou (mediátor) a Covid-19 NP (závislá premenná).

Kľúčové slová: epistemologicky nepodložené presvedčenia; konšpiračné presvedčenia; pseudovedecké presvedčenia; vzťahová väzba; pandémia COVID-19.

Abstract: During the COVID-19 pandemic, we were able to map the spread of various unfounded beliefs (NP). NP together form the so-called a monological belief system according to which individuals who accept one type of NP are more likely to accept other types of NP. Research suggests that an insecure attachment may contribute to NP acceptance, as it tends to exaggerate the feeling of threat and increase the intensity of uncertainty. Trust is related to NP and insecure attachment. 761 (79% female) respondents aged 18 to 68 ($M = 26.04$; $SD = 7.87$) took part in the research. The following measurement methods were used: Conspiracy Mentality Questionnaire (Bruder et al., 2013); Scale of Covid-19 UB (Teličák Halama, 2022); ECR-R (Biesčad, Hašto, 2010); General Trust Questionnaire (Yamagishi, Yamagishi, 1994). Mediation analysis (Hayes, 2013) was used to analyze the data. Mediation analysis in some cases indicated significant indirect effects between insecure attachment (predictor), trust (mediator) and Covid-19 UB (dependent variable).

Keywords: epistemologically unfounded beliefs; conspiracy beliefs; pseudoscientific beliefs; attachment; COVID-19 pandemic.

1. Úvod

„História pri ceste za poznaním je bohatá na ľudské omyly.“
(Jurkovič, 2019, 7)

Problematika nepodložených presvedčení (ďalej len ENP alebo NP) nie je v spoločnosti novým javom a ich prítomnosť môžeme bádať počas histórie ľudskej civilizácie (Panczová, 2015). Ich výskyt je častokrát poznačený prítomnosťou spoločenských kríz alebo katastrof, ktoré predstavujú novú, záťažovú situáciu (Brotherton, 2015). Práve takéto krízové situácie so sebou napr. prinášajú neistotu a pocit bezmocnosti, čo vytvára priestor na šírenie NP, ktoré môžu tieto pocity uspokojovať v podobe jednoduchých vysvetlení na komplexné javy (Douglas, Sutton, Cichocka, 2017). Jednou z takýchto kríz bola aj pandémie ochorenia Covid-19 ktorá so sebou priniesla práve šírenie rôznych NP. NP predstavujú multifaktorový fenomén (Halama, 2019). Od osobnostných faktorov, cez kognitívne po spoločenské. Naším cieľom bolo zamerať sa na osobnostný konštrukt vzťahovej väzby a do akej miery spolu súvisí s akceptáciou NP.

2. Teoretické zakotvenie výskumu

Za ENP pokladáme také presvedčenia, ktoré nevieme v danú chvíľu empiricky overiť a chýba im podpora dôkazov (Lobato et al., 2014). Existuje

viacero druhov NP no v práci sa sústreďíme hlavne na konšpiračné (KP) a pseudovedecké presvedčenia (PP), ktoré sa najčastejšie vyskytovali aj v pandémii Covid-19 (Teličák, Halama, 2022).

Aktéri KP predstavujú jednu alebo viacero osôb, ktorí majú nekalé ciele a ich úmysly sú častokrát protizákonné pre účel uchopenia moci, kontroly a osobného zisku (Dai, Handley-Schachler, 2015). PP sa predovšetkým zameriavajú na vedeckú oblasť, využíva sa pri nich punc vedeckosti, ktorý vie zmiast' laickú verejnosť a pôsobí vierohodne a objektívne (Shermer, 2002). Oba tieto druhy NP môžu mať negatívny dopad na spoločnosť v podobe spoločenských aj zdravotných dôsledkov (Jolley, Douglas, 2014; Douglas et al., 2019). Zaujímavou vlastnosťou NP je tzv. monologický systém presvedčení, ktorý hovorí o tom, že jednotlivci, ktorí podliehajú jednému typu NP, sú náchylnejší podliehať aj iným typom NP (Swami et al., 2011). Tento predpoklad bol podporený aj v súvislosti s Covid-19 NP (Romer, Jamieson, 2020). Pri pandémii Covid-19 NP sme mohli bádať, že podliehanie týmto NP súviselo s odmietaním budúcej vakcinácie proti tomuto ochoreniu (Freeman et al., 2020) a nedôverou v inštitúcie (Kim, Kim, 2021).

Vzťahová väzba poukazuje na vybudovanie fungujúceho a bezpečného puta medzi dieťaťom v rannom veku života a svojím opatrovateľom (najčastejšie matkou) (Fraley, Shaver, 2008). V istých prípadoch, ak matka toto puto nedokáže nadviazať alebo nevenuje dostatočne svoj čas dieťaťu, môžu sa u neho vybudovať tzv. vnútorné modely správania v negatívnej podobe neistej vzťahovej väzby (Shaver, Mikulincer, 2007), ktoré si jednotlivec so sebou nesie až do dospelosti (Fraley, 2002). Jednotlivci s neistou vzťahovou väzbou vnímajú ľudí vôkol seba ako menej dôveryhodných a vykazujú viac negatívnych atribúcií k ďalším ľuďom spolu so zvýšenou nedôverou (Pereg, Mikulincer, 2004). Niektoré výskumné zistenia naznačujú, že neistá vzťahová väzba bude pozitívne súvisieť s preberaním NP (Leone et al., 2018; Green, Douglas, 2018). Jednotlivci s úzkostnou väzbou sú viac citlivejší na hrozby z okolia a často ich zveličujú (Green, Douglas, 2018). To spúšťa hyperaktívne stratégie, kde jednotlivec vníma svet ako nebezpečný a ohrozujúci. Následne to vedie k vyhľadávaniu bezpečia a kontroly, ktoré práve NP môžu poskytovať (Douglas et al., 2019). Pri vyhýbavej väzbe sa spúšťajú deaktivčné stratégie, pri ktorých sa jednotlivci snažia nadobudnúť nezávislosť a pocit kontroly nad situáciou, čo môžu NP poskytovať keďže ponúkajú vysvetlenia na komplexné javy a tým vytvárajú ilúziu kontroly (Leone et al., 2018)

3. Ciele výskumu

Cieľom tejto štúdie bolo preskúmať vzťah medzi neistou vzťahovou väzbou a nepodloženými presvedčeniami, súvisiacimi s Covid-19. Rovnako akú úlohu v tomto vzťahu zohráva všeobecná dôvera. Taktiež, či jednotlivé druhy NP spolu súvisia a podporiť teóriu monologického systému presvedčení.

4. Výskumný súbor

Výskumu sa zúčastnilo dokopy 761 respondentov, 160 mužov (79% žien) vo veku od 18 do 68 rokov. Priemerný vek u mužov bol $M = 25,4$ ($SD = 7,32$), u žien $M = 26,2$ ($SD = 8,01$). Zber dát bol uskutočnený od konca mesiaca december 2020 do konca mesiaca február 2021, prostredníctvom anonymného elektronického dotazníka. Jedinou nutnou podmienkou na účasti bola veková hranica minimálne 18 rokov.

5. Metodológia

Metódy zberu dát

Na meranie konšpiračných presvedčení sme použili *Dotazník konšpiračnej mentality* (Conspiracy Mentality Questionnaire, CMQ) od Bruder et al. (2013). Dotazník obsahuje 5 položiek, na stupnici od 1- Vôbec nesúhlasím po 6- Úplne súhlasím.

Na meranie pseudovedeckých presvedčení sme použili dimenziu *Pseudovedecké presvedčenia* zo škály *Epistemologicky nepodložených presvedčení (ENP)* (Halama, 2018). Táto škála obsahuje 6 položiek/výrokov, na stupnici od 1- Vôbec nesúhlasím po 5- Úplne súhlasím.

Na meranie NP o Covid-19 sme použili *Škálu COVID-19 nepodložených presvedčení* (Teličák, Halama, 2022), ktorá obsahuje 15 položiek, na stupnici od 1- Vôbec nesúhlasím po 5- Úplne súhlasím. Škála obsahuje 3 dimenzie: *Pseudovedecké presvedčenia ohľadom opatrení-* obsahuje 5 položiek/výrokov. *Pseudovedecké presvedčenia ohľadom liečby-* obsahuje 4 položky. *Konšpiračné presvedčenia-* obsahuje 6 položiek. Príklad položky: „*Pandémia COVID-19 je umelo vyvolaná za účelom šírenia strachu a následnom kontrolovaní obyvateľstva.*“ Celá škála sa dá použiť aj ako jednotné skóre v rámci 1 premennej.

Na meranie typu vzťahovej väzby bol použitý dotazník *Ako prežívam blízke vzťahy- revidovaný* (ECR-R) (Bieščad, Hašto, 2010). Dotazník

obsahuje 36 položiek, na stupnici od 1- Vôbec nesúhlasím po 7- Úplne súhlasím. Položky od 1 po 18 predstavovali škálu úzkostnej vzťahovej väzby. Položky od 19 po 36 predstavovali vyhybavú vzťahovú väzbu.

Na meranie dôvery bola použitá škála *Škála všeobecnej dôvery (General Trust Scale)* od Yamagishi, Yamagishi (1994). Dotazník obsahuje 6 položiek/tvrdení, na stupnici od 1- Silno nesúhlasím po 5- Silno súhlasím.

Tabuľka 1: Psychometrické vlastnosti použitých metód

Škála	α	Počet položiek
Konšpiračná mentalita	0.84	5
Pseudoveda (ENP)	0.61	6
COVID-19 NP	0.94	15
Pseudoveda opatrenia (COVID-19)	0.88	5
Pseudoveda liečba (COVID-19)	0.75	4
Konšpirácie (COVID-19)	0.95	6
Úzkostná vzťahová väzba	0.93	18
Vyhýbavá vzťahová väzba	0.90	18
Dôvera	0.69	6

Poznámka: α - Cronbachova alfa; COVID19 NP (Nepodložené presvedčenia- celá škála)

6. Výsledky

Základné deskriptívne ukazovatele meraných premenných uvádzame v tabuľke 2.

Tabuľka 2: Deskriptívna analýza použitých metód

N=761	M	Min	Max	Md	SD	SEM	ŠIK	STR
Konšpiračná mentalita	19,50	5	30	20	5,39	0,20	-0,09	-0,58
Pseudovedecké presvedčenia (ENP)	10,08	6	23	10	3,68	0,13	0,58	-0,28
COVID-19 NP	25,8	15	71	21	11,7	0,43	1,22	0,77
COVID-19 pseudoveda opatrenia	7,11	5	24	5	3,58	0,13	2,21	4,71
COVID-19- pseudoveda liečba	7,43	4	18	7	3,20	0,12	0,62	-0,75
COVID-19- konšpirácie	11,30	6	30	8	6,54	0,24	1,10	-0,01
Úzkostná vzťahová väzba	3,47	1	7	3,39	1,43	0,05	0,19	-0,90
Vyhýbavá vzťahová väzba	2,76	1	7	2,56	1,03	0,04	0,74	0,03
Dôvera	18,80	6	30	19	3,59	0,13	-0,14	0,16

Poznámka: ENP- Epistemologicky nepodložené presvedčenia, ŠIK- šikmosť, STR- strmosť, Md- medián

Korelačná analýza

Výsledky korelačnej analýzy jednotlivých druhov nepodložených presvedčení (ENP), ktoré uvádzame v tabuľke 3 poukazujú na stredne silné až veľmi silné štatisticky významné pozitívne vzťahy.

Tabuľka 3: Vzťahy medzi druhmi nepodložených presvedčení

	Konšpiračná mentalita	Pseudoveda (ENP)	COVID19 SPOLU	COVID19 PO	COVID19 PL
Pseudoveda (ENP)	0.54***	—			
COVID19 NP	0.62***	0.76***	—		
COVID19 PO	0.45***	0.61***	0.86***	—	
COVID19 PL	0.54***	0.71***	0.78***	0.56***	—
COVID19 K	0.59***	0.61***	0.92***	0.71***	0.60***

Poznámka: *** $p \leq 0,001$; COVID19 NP (Nepodložené presvedčenia - celá škála); COVID19 PO (Pseudoveda opatrenia), PL (Pseudoveda liečba), K (konšpirácie); pozitívny smer korelácie

V tabuľke 4 uvádzame výsledky korelačnej analýzy s použitím Pearsonového korelačného koeficientu medzi druhmi nepodložených presvedčení a typmi nejstej vzťahovej väzby. Našli sme štatisticky významné vzťahy no sila vzťahov poukazuje na zanedbateľný efekt.

Tabuľka 4: Korelačné vzťahy medzi druhmi nepodložených presvedčení a typmi nejstej vzťahovej väzby

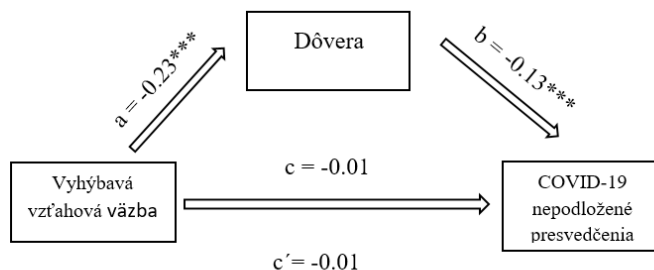
	Konšpiračná mentalita	Pseudoveda (ENP)	COVID19 NP	COVID19 PO	COVID19 PL	COVID19 K
Úzkostná vzťahová väzba	0.070*	-0.004	-0.006	0.030	0.020	-0.040
Vyhýbavá vzťahová väzba	-0.001	0.006	0.020	0.080*	-0.006	-0.012

Poznámka: * $p \leq 0,05$; COVID19 NP (Nepodložené presvedčenia - celá škála); COVID19 PO (Pseudoveda opatrenia), PL (Pseudoveda liečba), K (konšpirácie); pozitívny smer korelácie

Mediačná analýza

Výsledky mediačnej analýzy uvádzame na obrázku 1,2 a tabuľke 5 a 6. Percentá nepriamych efektov sa pohybovali od 42,5% po 68,1%.

Obrázok 1: Mediačná analýza vyhýbavej väzby a COVID-19 nepodložených presvedčení

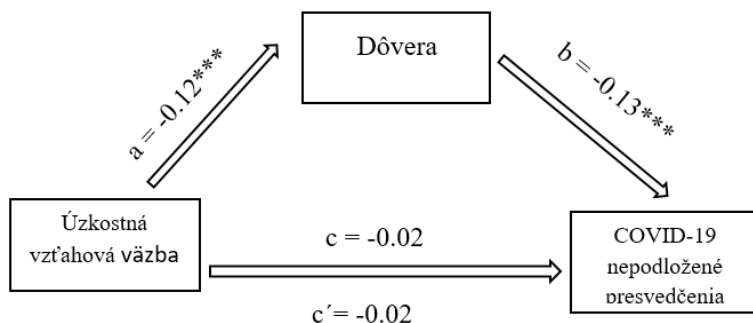
Poznámka: c' - priamy efekt

Tabuľka 5: Mediačná analýza vyhýbavej vzťahovej väzby a Covid-19 NP

Efekt	Smer	β	SE	Z	p	%
Nepriamy	$a \times b$	0.031	0.009	3.16	0.002	68.1
Priamy	c	-0.014	0.036	-0.39	0.693	31.9
Spolu	$c + a \times b$	-0.016	0.036	0.45	0.649	100

%- percento mediácie

Obrázok 2: Mediačná analýza úzkostnej väzby a COVID-19 nepodložených presvedčení

Poznámka: c' - priamy efekt

Tabuľka 6: Mediačná analýza úzkostnej väzby a COVID-19 nepodložených presvedčení

Efekt	Smer	β	SE	Z	p	%
Nepriamy	$a \times b$	0.015	0.075	2.47	0.013	42.5
Priamy	c	-0.021	0.424	-0.59	0.551	57.5
Spolu	$c + a \times b$	-0.005	0.425	-0.15	0.876	100

%- percento mediácie

7. Diskusia

Pandémia Covid-19 so sebou priniesla okrem globálnej spoločenskej krízy aj šírenie rôznych NP, ktoré majú negatívny dopad na sociálnu dynamiku ako aj zdravotné následky (Georgiou, Delfabro, Balzan, 2020). Najčastejšie sa môžeme stretávať s konšpiračnými (KP) a pseudovedeckými presvedčeniami (PP) (Teličák, Halama, 2022). Naším cieľom bolo preskúmať ako súvisí vzťahová väzba s Covid-19 NP.

Výsledky korelačnej analýzy poukázali na podporu teórie monologického systému presvedčení. V zhode s predošlými zisteniami (Swami et al., 2011) sa potvrdilo, že Covid-19 NP vzhľadom na KP a PP boli do veľkej miery vo vzťahu k všeobecnej konšpiračnej mentalite a všeobecným PP. Môže to súvisieť so spoločnou mierou ponúkajú jednoduchých vysvetlení na komplexné javy a ľahko v nich nájsť odpovede na spoločenské príčiny.

Pri vzťahoch medzi typmi neistej vzťahovej väzby a druhmi NP sme síce našli štatisticky významné vzťahy no ich sila bola prakticky zanedbateľná. Môžeme sa zamýšľať nad dôvodmi ako je napr. socio-demografický kontext Slovenskej republiky kde môžu byť výraznejšie iné príčiny tohto javu. Ako poukazuje Halama (2019), NP predstavujú multifaktorový fenomén.

Pri mediačnej analýze sme uvažovali o všeobecnej dôvere ako tej premennej, ktorá môže vystupovať ako mediátor medzi typom neistej vzťahovej väzby a druhmi NP, keďže jednotlivci s neistou väzbou v zásade nedôverujú iným ľuďom (Pereg, Mikulincer, 2004). V oboch prípadoch neistej vzťahovej väzby voči NP mediovanými skrz dôveru sme zistili významné nepriame efekty. Priame vzťahy medzi typom neistej väzby a NP sa nám nepodarilo preukázať. Všeobecná dôvera tento vzťah prebrala a poukázala, že práve jej nízka úroveň voči iným ľuďom môže mať dopad na akceptáciu NP, čo sa zhoduje aj s inými autormi (Swami et al., 2011).

Podobne to môže súvisieť s dôverou v samotné inštitúcie kde sa taktiež preukázali negatívne vzťahy s preberaním NP či v rámci pandémie (Kim, Kim, 2021).

Práca mala svoje limitácie. Pri mediačnej analýze sa implicitne predpokladá kauzálny vzťah aj keď teoretické ukotvenie konceptu vzťahovej väzby poukazuje na to, že pravdepodobne sa dané vzťahové modely vyskytli skôr ako akceptácia NP. Jednalo sa o sebvýpovedové škály, tým pádom respondenti nemuseli uvádzať pravdivé informácie.

Štúdia prispela k doplneniu poznatkov v rámci širokého spektra problematiky NP v kontexte pandémie Covid-19. Do budúcnosti by sa dalo zamerať na viac experimentálne dizajny resp. longitudinálne zbery dát, ktoré by lepšie poukázali na kauzálne súvislosti.

Grantová podpora

Táto práca bola podporená Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-20-0387.

Literatúra

BIEŠČAD, M. – HAŠTO, J. (2010). Diagnostikovanie typov vzťahovej väzby (attachment) v dospelosti s použitím nástrojov dostupných v našich podmienkach. *Psychiatrie*, vol. 14, n. 2, pp. 68–74. ISSN 1212-6845.

BROTHERTON, R. (2015). *Suspicious Minds: Why We Believe Conspiracy Theories*. Bloomsbury, New York, 390 pp. ISBN 978-1-4729-1564-1.

BRUDER, M. et al. (2013). Measuring Individual Differences in Generic Beliefs in Conspiracy Theories Across Cultures: Conspiracy Mentality Questionnaire. *Frontiers in Psychology*, vol. 4, 15 pp. DOI <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2013.00225>.

DAI, Y. – HANDLEY-SCHACHLER, M. (2015). A Fundamental Weakness in Auditing: The Need for a Conspiracy Theory. *Procedia Economics and Finance*, vol. 28, pp. 1–6. DOI [https://doi.org/10.1016/s2212-5671\(15\)01074-6](https://doi.org/10.1016/s2212-5671(15)01074-6).

DOUGLAS, K. M. – SUTTON, R. M. – CICHOCKA, A. (2017). The psychology of conspiracy theories. *Current Directions in Psychological Science*, vol. 26, n. 6, pp. 538–542. DOI <https://doi.org/10.1177/0963721417718261>.

DOUGLAS, K. M. et al. (2019). Understanding Conspiracy Theories. *Political Psychology*, vol. 40, n. 1, pp. 3–35. DOI <https://doi.org/10.1111/pops.12568>.

FRALEY, R. C. – SHAVER, P. R. (2008). Attachment theory and its place in contemporary personality theory and research. In: J. P. Oliver, R. W. Richard, P. A. Lawrence (Ed.). *Handbook of Personality: Theory and Research* (pp. 518–541). The Guilford Press, 862 pp. ISBN 978-1609180591.

FRALEY, R. C. (2002). Attachment Stability from Infancy to Adulthood: Meta-Analysis and Dynamic Modeling of Developmental Mechanisms. *Personality and Social Psychology Review*, vol. 6, n. 2, pp. 123–151. DOI https://doi.org/10.1207/s15327957pspr0602_03.

FREEMAN, D. et al. (2020). Coronavirus Conspiracy Beliefs, Mistrust, and Compliance with Government Guidelines in England. *Psychological Medicine*, vol. 51, n. 4, pp. 1-13. DOI <https://doi.org/10.1017/S0033291720001890>.

GEORGIU, N. – DELFABBRO, P. – BALZAN, R. (2020). COVID-19-related conspiracy beliefs and their relationship with perceived stress and pre-existing conspiracy beliefs. *Personality and Individual Differences*, vol. 166, n. 110201. DOI <https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.110201>.

GREEN, R. – DOUGLAS, K. M. (2018). Anxious attachment and belief in conspiracy theories. *Personality and Individual Differences*, vol. 125, pp. 30–37. DOI <https://doi.org/10.1016/j.paid.2017.12.023>.

HALAMA, P. (2018). Konštrukcia a psychometrické vlastnosti škály epistemologicky nepodložených presvedčení. *Sociálne procesy a osobnosť 2018: Zborník príspevkov* (s. 124-133), Košice: Spoločenskovedný ústav CSPV SAV, 382 s. ISBN 978-80-89524-40-2.

HALAMA, P. (2019). Psychologické súvislosti konšpiračných teórií. *Československá psychologie*, roč. 63, č. 3, s. 312-324. ISSN 0009-062X.

JOLLEY, D. – DOUGLAS, K. M. (2014). Social consequences of conspiracism: Exposure to conspiracy theories decreases intentions to engage in politics and to reduce one's carbon footprint. *British Journal of Psychology*, vol. 105, n. 1, pp. 35–56. DOI <https://doi.org/10.1111/bjop.12018>.

JURKOVIČ, M. (2019). Predslov. In: M. Jurkovič, V. Čavojová, I. Brezina (Ed.). *Prečo ľudia veria nezmyslom* (s. 7-11). Premedia, Bratislava, 312 s. ISBN 978-80-8159-757-2.

KIM, S. – KIM, S. (2021). Searching for general model of conspiracy theories and its implication for public health policy: Analysis of the impacts of political, psychological, structural factors on conspiracy beliefs about the covid-19 pandemic. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, vol. 18, n. 1, pp. 1–28. DOI <https://doi.org/10.3390/ijerph18010266>.

LEONE, L. et al. (2018). Avoidant attachment style and conspiracy ideation. *Personality and Individual Differences*, vol. 134, pp. 329–336. DOI <https://doi.org/10.1016/j.paid.2018.06.043>.

LOBATO, E. et al. (2014). Examining the relationship between conspiracy theories, paranormal beliefs, and pseudoscience acceptance among a university population. *Applied Cognitive Psychology*, vol. 28, n. 5, pp. 617–625. DOI <https://doi.org/10.1002/acp.3042>.

PANCZOVÁ, Z. (2015). Stručný úvod do tematiky sprisahaneckých teórií. *Slovenský národopis*, roč. 63, č. 3, s. 187-194.

PEREG, D. – MIKULINCER, M. (2004). Attachment Style and the Regulation of Negative Affect: Exploring Individual Differences in Mood Congruency Effects on Memory and Judgment. *Personality and Social Psychology Bulletin*, vol. 30, n. 1, pp. 67–80. DOI <https://doi.org/10.1177/0146167203258852>.

ROMER, D. – JAMIESON, K. H. (2020). Conspiracy theories as barriers to controlling the spread of COVID-19 in the U.S. *Social Science and Medicine*, vol. 263, n. 113356. DOI <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2020.113356>.

SHAVER, P. R. – MIKULINCER, M. (2007). Adult Attachment Strategies and the Regulation of Emotion. In: J. J. Gross (Ed.). *Handbook of emotion regulation* (pp. 446-465). The Guilford Press, 669 pp. ISBN 978-1462520732.

SHERMER, M. (2002). Why People Believe Weird Things: Pseudoscience, Superstition, and Other Confusions of Our Time. *Holt Paperbacks*, 384 pp. ISBN 978-0805070897.

SWAMI, V. et al. (2011). Conspiracist ideation in Britain and Austria: Evidence of a monological belief system and associations between individual

psychological differences and real-world and fictitious conspiracy theories. *British Journal of Psychology*, vol. 102, n. 3, pp. 443–463. DOI <https://doi.org/10.1111/j.2044-8295.2010.02004.x>.

TELIČÁK, P. – HALAMA, P. (2022). Psychometrická analýza Covid-19 škály nepodložených přesvědčení.

YAMAGISHI, T. – YAMAGISHI, M. (1994). Trust Scales. *Trust in Market Relationships*.

PORUCHA INTERNETOVÉHO HRANIA A RIZIKOVÉ UŽÍVANIE KOFEÍNU, ENERGETICKÝCH NÁPOJOV U ADOLESCENTOV

INTERNET GAMING DISORDER AND RISK CAFFEINE USE, ENERGY DRINK USE AMONG ADOLESCENTS

Veronika MIHALIKOVÁ

Filozofická fakulta Trnavskej univerzity, katedra psychológie,

veronika.mihalikova@tvu.sk

Abstrakt: Príspevok sa zaoberá poruchou internetového hrania v kontexte rozvíjania rizikového správania v podobe rizikového užívania kofeínu a energetických nápojov. Rizikové užívanie kofeínu a energetických nápojov podporuje práve herná komunita, kde sa počas sledovania online hier či herných turnajov objavujú propagácie a reklamy na energetické nápoje ako stimulanty pre lepší herný výkon. Ich užívanie negatívne ovplyvňuje duševné zdravie, má za následok prežívanie úzkostných, depresívnych stavov, samovražedných tendencií (Yang et al., 2022). Iritabilita, dočasne zlepšená úroveň pozornosti a kognícií môže viesť k hyperaktívnym prejavom, či somatickým manifestáciám, ako sú palpitácie, problémy so spánkom, ťažkosti kardiovaskulárneho či renálneho charakteru a obezita (Alsunni, 2015; Billieux et al, 2020) . Užívanie kofeínu a energetických nápojov v mladšom veku detí môže viesť ku kofeínovým závislostiam so psycho-somatickými dôsledkami. Zníženie rizika rozvoja IGD a užívania kofeínu u adolescentov je možné realizovať zacementovaním sociálnej opory jednotlivca, edukáciou a reštrikciami zo strany štátu (Francis et al., 2017; Zhang et al., 2019).

Kľúčové slová: internet gaming disorder; energetické nápoje; závislosť; adolescencia; rizikové užívanie.

Abstract: This paper is aimed at internet gaming disorder in connection to developing risk behaviour in the form of caffeine and energy drink use. Risky caffeine and energy drink use is supported by the gaming community, especially during viewing online games or gaming tournaments where ads and promos on energy drinks are stated, aiming at better gaming performance. Using nootropics negatively affect mental health and results into perception of anxious, depressive symptoms, or suicidal tendencies (Yang et al, 2020). Irritability, temporarily increased attention span and cognition span may lead to hyperactive manifestations or somatic symptoms, such

as heart palpitations, sleep difficulties, various cardiovascular or renal problems and obesity (Alsunni, 2015; Billieux et al., 2020). Caffeine and energy drink use in younger adolescents may lead to caffeine dependence with psychosomatic consequences. Via centering social support, education and state restriction may be the risk of developing IGD and caffeine use among adolescents decreased (Francis et al., 2017; Zhang et al., 2019).

Keywords: Internet gaming disorder; energy drinks; addiction; adolescence; problematic use.

Online počítačové hry

Hranie hier sa stalo populárnym spôsobom trávenia voľného času, kedy k roku 2020 pripadlo 2,7 milióna hráčov, v období COVID-19 toto číslo ešte vzrástlo (Ko, Yen, 2020). Samotné hranie hier však nie je škodlivé, problémom sa stane, až keď sa objaví závislosť na hraní hier. Existuje množstvo pojmov, ktoré spájajú závislosti a hranie hier. Na základe ICD-11 (WHO, 2018) a DSM-5 (APA, 2013) si spomenieme niekoľko pojmov, ako napr. internet gaming disorder, analogicky podobnú verziu v MKCH-11 gaming disorder, ktoré sú definované ako perzistentné a rekurentné hranie pre zapojenie sa s inými hráčmi, ktoré býva spájané s online aj offline manifestáciami (APA, 2013, p.795). V rámci závislostí sa radí medzi behaviorálne, resp. nelátkové závislosti, ktoré si vyžadujú ďalšie skúmanie. Ďalší pojem, ktorý je veľmi príbuzný je závislosť na videohrách, závislosť na internete, internetových hrách, či excesívne užívanie hier, ktoré všetky fungujú na rovnakom mechanizme ako internet gaming disorder a zároveň autori skúmajú veľmi príbuzné témy (napr. King, Delfabbro, 2017). Ako sme si už spomenuli, hranie online hier býva spájané so zapojením ostatných hráčov.

Prevalencia detí a adolescentov závislých na hraní online hier sa podľa autorov (Paulus et al., 2018, Sugaya et al., 2019) pohybuje na úrovni 2%, častejšie u mužov ako u žien, podľa rôznych autorov v pomere 1:5 (Fam, 2018; Paulus et al., 2018), najčastejšie sa údaje o herných aktivitách pohybovali u mladších školákov (9-11r.) na úrovni 12.7hod a u starších školákov (12-14r.) a úrovni 17.2hod. (Goméz-Gonzalvo et al., 2020). Fam (2018) vykonal meta-analýzu skúmajúcu prevalenciu IGD v dostupných prácach. Po starostlivom zvážení kritéria preukázal, že miera výskytu IGD sa pohybuje v Európe medzi 0,6% (Muller et al., 2015) až po 19,9% v Anglicku (Fam, 2018), v Českej republike sa pohybuje na úrovni

0,8% (Kňážek et al., 2021; Suchá et al., 2018). Väčšina prác naznačuje prevalenciu v rozmedzí 0,6-6% a všetky boli vykonané po r.2010 na vzorke väčšej ako 1000 respondentov (napr. Muller et al., 2015; Rehbein et al., 2010). Toto hranie je pozorovateľné ako zvýšená úroveň stresu, nárast telesnej hmotnosti, zhoršený prospech, problémy so spánkom, vzťahmi, depresivita, sociálna fóbia a nadmerným používaním elektroniky (Suchá et al., 2018; King, Delfabbro, 2017). Severo et al. (2020) zároveň preukázali, že všetky vyššie spomenuté negatívne symptómy sa objavujú častejšie u mužov trpiacich IGD v porovnaní so ženami.

Hranie online hier je pre adolescentov veľmi lákavé, pretože im prináša viacero dôsledkov, ktoré vnímajú pozitívne. Tieto dôsledky môžeme kategorizovať do troch kategórií: (1) sociálne dôsledky; (2) ekonomické dôsledky; (3) kognitívne dôsledky. Medzi (1) sociálnymi sa objavuje pre adolescentov lákavé hranie hier ako povolanie vo forme esport hráča. Esport hráč má v hernom svete širokú fanúšikovskú základňu, prestíž na úrovni celebrity, uznanie iných a zúčastňuje sa buď sólo, alebo spolu s tímom na herných turnajoch, ktoré majú medzi adolescentmi podporu na úrovni veľkých fyzických športových turnajov (Billieux, 2020; Kuss et al., 2012). Online herné turnaje sledujú diváci nielen fyzicky priamo v arénach, ale i prostredníctvom streamov, kde dosahujú enormné počty, na rok 2023 sa predpokladá sledovanosť na úrovni 646 miliónov divákov (Yang et al., 2022).

Medzi (2) ekonomické dôsledky radia autori (Billieux, 2020; Dong, Potenza, 2014) aspekty ako finančný zisk, školné či sponzoring. Finančný zisk je obrovským motivátorom pre adolescentov, najmä z doby, kedy sa počas pandémie COVID-19 rozmohol trend YouTuberov, streamerov a esport hráčov, vzhľadom na jednoduchý prístup k finančnému obohateniu prostredníctvom *home-office* pripojenia, priamo z domácnosti a najmä z dôvodu obrovského nárastu sledovanosti.

Posledným úsekom sú (3) kognitívne dôsledky, ktoré sú zamerané nielen na výkon, ale i na stav hráčov. Z hľadiska stavu sa môže u hráčov objaviť narušená percepcia času, ktorá funguje na princípe *flowu*, kedy hráči nevnímajú reálny chod času, ale vnímajú ho pomalšie. S týmto súvisí aj skreslenie o úspechoch spojených s hraním, kedy jednotlivci môžu prejsť do obsesívnych myšlienok, a teda hrajú hry preto, aby boli dobrí v hrách a tým pádom ich bude okolie vnímať pozitívne. Môžeme teda

predpokladať, že hráči vzťahujú a premietajú herný svet do roviny reality. Ďalej online hry sú formou úniku do herného sveta, kedy je skutočný svet príliš bolestivým miestom a preto unikajú do fantazijného online sveta, v niektorých prípadoch sa objavuje identifikácia s avatarom, ktorá môže mať bázu reálneho vzhľadu a vlastností hráča alebo práve naopak, želaných vlastností a vzhľadu hráča.

Z hľadiska výkonu sa u hráčov objavuje zlepšenie koordinácie medzi rukou a okom, v prípade študentov chirurgie sú vyvíjané programy napojené na virtuálnu realitu práve pre zlepšenie koordinácie. Rovnako sa objavuje lepšia koncentrácia, zlepšená miera pozornosti, kedy hráči dokážu vnímať viacero podnetov súbežne a objavuje sa zníženie reakčného času, ktoré sa objavuje najmä pri FPS online strieľačkách (Kuss et al., 2012; Dong, Potenza, 2014; Billieux, 2020). Práve kognitívny výkon sa snažia hráči zlepšiť, aby mohli hrať dlhšie časové úseky a zároveň aby si udržali pozornosť a koncentráciu na vysokej úrovni.

Užívanie kofeínu u adolescentov

U dospelých jednotlivcov má kofeín povzbudzujúce účinky a fungujú ako nootropikum. U adolescentov sa to rôzni v závislosti od veku a množstva prijatého kofeínu. Množstvo prijatého kofeínu môže mať v bežnej dávke, t.j. u dospelého jednotlivca menej ako 6 šálok kávy denne povzbudivé účinky, manifestované ako zlepšenie úrovne bdlosti, pozornosti. U adolescentov je nízka tolerancia, už pri dávkach nižších ako polovičné odporúčané množstvo kofeínu na dospelého rizikové (Curran, Marczinski, 2017). V krátkodobom hľadisku má aj na adolescentov účinky, ktoré ovplyvňujú jednotlivca pervazívne. V kognitívnej oblasti znižuje reakčný čas a zlepšuje akademický výkon, čo je veľmi atraktívne pre esportov, hráčov hier, ale i pre študentov. Je zároveň podstatné podotknúť, že po užití kofeínu je organizmus viac vyčerpaný a vyžaduje dlhší čas na regeneráciu, obzvlášť v podobe spánku, ktorý väčšinou jednotlivci negujú práve ďalším pitím kávy a organizmus sa dostáva do začarovaného kruhu. V sociálnej oblasti pôsobí kofeín u adolescentov negatívne, pretože vyvoláva manifestácie ako je agresivita, iritabilita, násilie, ktoré môže rezultovať do slovných či aj fyzických útokov (tamtiež; Kristjansson et al., 2013). Rovnako ovplyvňuje sexuálne správanie, kedy jednotlivci užívajúci kofeín skôr preferujú väčšie množstvo partnerov s menšími záväzkami a takisto vyhľadávajú extrémnych športov. Ďalšia oblasť, ktorú ovplyvňuje kofeín u adolescentov

je emocionálna, kde preukázateľne adolescenti prežívali vyššiu mieru úzkosti a nervozity, kedy podľa jednotlivcov bola úzkosť intenzívnejšia ako v prípade, kedy kofeín neužíli. Hnev spadá aj do emocionálnej oblasti, a teda je spájaný aj s nižšou frustračnou toleranciou, zvýšenou mierou iritability a agresivity. (Temple, 2018; Nardi et al., 2018). Totožné výsledky sa objavujú aj u študentov. Posledná oblasť, na ktorú vplýva užívanie kofeínu je somatická oblasť. Tieto symptómy sa objavujú u dospelaj populácie pri abúzuse kofeínu. Manifestujú sa ako srdečné palpitácie, ktoré súvisia so zvýšeným krvným tlakom, potenciálnou srdcovou arytmiou. Na základe zvýšeného krvného tlaku vplýva kofeín na cievny systém mozgu, kde sa môže manifestovať ako bolesti hlavy. V neposlednom rade, vychádzajúc z orálneho užívania kofeínu sa objavujú aj bolesti žalúdka, obzvlášť, ak sa jedná o prvé prijaté živiny dňa, pred raňajkami. Bolesti hlavy sa objavujú nielen ako symptóm užívania kofeínu u adolescentov, ale v prípade závislosti sa objavuje aj ako abstinenčný príznak (Foley, Weinraub, 2018; Curran, Marcinkski, 2017).

Z dlhodobého hľadiska sa užívanie kofeínu prenáša do (a) psychického prežívania, kde sa manifestuje ako zhoršený psychický well-being, depresívne a úzkostné nálady, zhoršenie emočnej regulácie; (b) psychosomatických ochorení, ako sú kardiovaskulárne ochorenia, renálne ochorenia, ťažkosti so zaspávaním a prebúdzaním, tráviace ťažkosti; (c) psychických ochorení, a to zhoršeným úzkostných a panických symptómov až do miery poruchy; (d) poruchy správania, kedy výrazne negatívne vplýva na ADHD, avšak nie povzbudzujúco, ale utlmujúco (Temple, 2018; Foley, Weinraub, 2017; Nardi et al., 2018; Kristjansson et al., 2013).

Rozmedzie 80-100mg kofeínu u adolescentov sa považuje za rizikové užívanie, ktoré môže poškodiť organizmus adolescenta. Symptomatically sa zhoduje so symptómami užívania kofeínu, avšak bývajú vo väčšej intenzite a môžu mať dlhšie trvanie. V súvislosti s IGD je nadmerné užívanie kofeínu vnímané ako účelové, a to ako spôsob predĺženia herného času a spôsob lepšej koncentrácie a vyššej úrovne pozornosti. Škarupová et al. (2018) vo svojej práci preukázala, že kofeín je najčastejšie užívanou potenciálne závislou látkou, ktorá je užívaná počas hrania hier, predbehla alkohol, tabak i kanabidoidy. Najčastejšie býva kofeín užívaný rizikovo u hráčov online pokru, šachu a online videohier, čo môže viesť k rizikovému užívaniu aj v prípade IGD (Burleigh et al., 2019; Paulus et al., 2018).

Posledným a najzávažnejším stupňom užívania kofeínu je závislosť, ktorá je u adolescentov na úrovni viac ako 100mg kofeínu denne. Burleigh et al. (2019) a apelujú na fakt, že užívanie kofeínu adolescentami trpiacimi IGD sa objavuje, závislosť na kofeíne v súvislosti s IGD sa objavuje však raritne a zväčša užívajú kofeín pragmaticky, pre zníženie potreby spánku, zlepšenie koncentrácie. Na druhej strane Petersen et al. (2015) a Škařupová et al. (2018) vnímajú závislosť na kofeíne ako potenciálny indikátor rozvoja IGD - s narastajúcou potrebou a toleranciou kofeínu sa môžu zhoršovať symptómy IGD u adolescentov.

Energetické nápoje

Za energetické nápoje sa považuje ten nápoj, ktorý obsahuje vysokú hladinu cukru, kofeínu (>32mg/100ml). V prípade, že deti užívajú energetické nápoje, ohrozujú svoje fyzické zdravie (napr. kardiovaskulárne, metabolické či renálne ochorenia), či problémy so spánkom, a to najmä ohľadom kvality, kvantity i času zaspávania (Curran, Marczinski, 2017; Alsunni, 2015). V extrémnych prípadoch hovoríme dokonca o chudobnej impulzívnej kontrole, nevyvinutom mozgu a náchylnosti k rizikovému správaniu (Yang et al., 2022; Holubcikova et al., 2017). Okrem fyzického však ohrozujú energetické nápoje aj mentálne zdravie jednotlivca, kedy dlhodobé nadmerné užívanie energetických nápojov môžu viesť k depresívnym, anxióznym stavom, suicidálnym sa sebaopoškodzujúcim sklonom či problémy s hyperaktivitou, pozornosťou či dokonca alexitýmiou (Yang et al., 2022). Okrem kofeínu obsahujú aj cukry, vitamíny a taurín, ktorý pôsobí v bežných množstvách povzbudzujúco (Jia et al., 2016; Visram et al., 2016). Zvýšené množstvo, resp. nerovnováha sa objavuje u jednotlivcov s autizmom a vývinovými poruchami. Nadmerné množstvo taurínu spôsobuje negatívne prejavy, ako ťažkosti s rozpoznávaním objektov či zvýšená miera sociálneho stiahnutia, obe potvrdené primárne u myši, sekundárne preukázané aj v humanoidnej populácii (Curran, Marczinski, 2017; Ericson et al., 2017).

V rámci prevalence, štúdie v USA preukázali, že 33,8% hráčov užíva kofeín pri hraní, z nich 19,2% užíva kofeín denne, najčastejšie prostredníctvom energetických nápojov (Ip et al., 2021; Galimov et al., 2019). Epidemiologická štúdia WHO (2018) sa venovala prevalencii užívania energetických nápojov v ČR i SR, kde sa objavili znepokojivé

výsledky. V ČR rizikové užívanie potvrdilo 10,9% starších školákov, vo veku 11-15 rokov, 3,3% užíva energetické nápoje tejto vekovej skupiny na dennej báze a častejšie sa objavovalo užívanie u chlapcov. Na druhej strane, 60% školákov neokúsilo energetický nápoj, čo sú pozitívne čísla. SR je v porovnaní s ČR vo väčšom ohrození, kde užívanie energetických nápojov u zhodnej vekovej vzorky na úrovni 20% (tamtiež).

Internet gaming disorder a energetické nápoje

Larson et al. (2014) vo svojej práci spojili užívanie energetických nápojov so sedavým správaním, ktorým sa porucha internetového hrania vyznačuje. Z druhej strany, jedným zo vzťahov, ktoré sú riadne preukázané, je užívanie nezdravých jedál a nápojov, s ktorými sa spája internet gaming disorder, kde patria potraviny vyznačujúce sa zvýšeným množstvom soli, cukrov, tukov, ako je pizza, hamburger, čipsy, či z nápojov kolové nápoje, sladené sytené nápoje a energetické nápoje (Saquib et al., 2018). Rovnako je užívanie energetických nápojov spájané s vyššou mierou času stráveného sledovaním obrazovky, displeja, čo je tiež jedným z výrazných komponentov poruchy internetového hrania. Yang et al. (2022) vo svojej nedávnej práci preukázal, že až 23,2% jednotlivcov vykazujúcich symptómy problematického hrania konzumuje energetické nápoje, čo je veľmi príbuzné poruche internetového hrania, v niektorých koncepciách dokonca súčasťou tejto poruchy. Rovnako pozoruhodný spoločný faktor, ktorý podmieňuje rozvoj a vznik oboch ťažkostí v živote jednotlivca je impulzivita, ktorá vedie k excesívnemu užívaniu a hraniu. Čo sa týka vzťahu medzi premennými, objavili sme dve hypotézy: (1) porucha internetového hrania podmieňuje vznik kofeínovej závislosti, kedy jednotlivci môžu excesívne hrať hry a zároveň pre oddialenie únavy znovu užívajú kofeín, čím sa dostávajú do začarovaného kruhu; (2) závislosť na kofeíne ako potenciálny indikátor rozvoja IGD, kedy užívanie kofeínu umožňuje hrať dlhšiu dobu.

Záver

Ako preventívne faktory sa preukázali sociálna opora, a to vo všetkých smeroch - učiteľská, rodičovská, priateľská a zároveň aj vzťah učiteľa a študenta sa ukazuje ako vysoko protektívny (Ko et al., 2020; Sugaya et al., 2019; Zhang et al., 2019). Zároveň súčasné reštrikcie predaja energetických nápojov sú na území SR nepostačujúce, vzhľadom na odporúčanie užívania

osobám nad 18 rokov v porovnaní s reštrikciami iných krajín, kde je predaj osobám pod 18 rokov výslovne zakázaná (Francis et al., 2017; Hammond, Reid, 2018). Problematiku považujeme za veľmi aktuálnu, ktorá potrebuje ďalšie skúmanie a zvýšenie povedomia, najmä v školách.

Literatúra

ALSUNNI, A.A. (2015). Energy drink consumption: beneficial and adverse health effects. *International journal of health sciences*. Vol.9. No.4. pp.468. ISSN 2372-5079

APA (2013). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*. Fifth Edition. Arlington, Vancouver. 943pp. ISBN 9780890425756

BILLIEUX, J. (2020). Cognitive factors associated with gaming disorder. *Cognition and Addiction*. pp.221-2360. ISSN 1664-0640

BURLEIGH, T.L. - GRIFFITHS, M.D. - SUMICH, A. - STAVROPOULOS, V. - KUSS, D.J. (2019). A Systematic Review of the Co-occurrence of Gaming Disorder and Other Potentially Addictive Behaviors. *Current Addiction Reports*. Vol.6. pp.383-401. ISSN 2196-2952

CURRAN, C.P. - MARCZINKSI, C.A. (2017). Taurine, caffeine and energy drinks: Reviewing the risks to the adolescent brain. *Birth Defects Research*. Vol. 109. No.20. pp. 1640-1648. ISSN 2472-1727

DONG, G. – POTENZA, M.N. (2014). A cognitive-behavioral model of Internet gaming disorder: Theoretical underpinnings and clinical implications. *Journal of Psychiatric Research*. Vol. 58, pp.7-11. ISSN 0022-3956

ERICSON, M. - ULENIUS, L. - ADERMARK, L. - SODERPALM, B. (2017). Minor Adaptations of Ethanol-Induced Release of Taurine Following Chronic Ethanol Intake in the Rat. *Taurine*. Vol. 10. ISSN 2212-3881

FAM, J.Y. (2018). Prevalence of internet gaming disorder in adolescents: A meta-analysis across three decades. *Scandinavian Journal of Psychology*. Vol. 59. No.5. pp.524-531. ISSN 1467-9450

FOLEY, J.E. - WEINRAUB, M. (2017). Sleep, Affect, and Social Competence from Preschool to Preadolescence: Distinct Pathways to Emotional and Social Adjustment for Boys and For Girls. *Frontiers in Psychology*. Vol.8. pp.711. ISSN 1664-1078

FRANCIS, J. – MARTIN, K. – COSTA, B. – CHRISTIAN, H. – KAUR, S. – HARRAY, A. – BARBLETT, A. – ODDY, W.H. – AMBROSINI, G. – ALLEN, K. – TRAPP, G. (2017). Informing Intervention Strategies to Reduce Energy Drink Consumption in Young People: Findings from Qualitative Research. *Journal of Nutrition Education and Behavior*. Vol. 49. No.9. pp.724-733. ISSN 1499-4046

GALIMOV, A. – HANEWINKEL, R. – HANSEN, J. – UNGER, J.B. – SUSSMAN, S. – MORGENSTERN, M. (2019). Energy Drink Consumption among German Adolescents: Prevalence, Correlates, and Predictors of Initiation. *Appetite*. Vol. 139. pp.172-179. ISSN 0195-6663

GÓMEZ-GONZALVO, F. – DEVÍS DEVÍS, J. – MOLINA ALVENTOSA, P. (2020). El tiempo de uso de los videojuegos en el rendimiento académico de los adolescentes = Video game usage time in adolescents' academic performance. *Comunicar: revista científica de comunicación y educación*. Vol.28. No.65. ISSN 1124-7175

HAMMOND, D. – REID, J.L. (2018). Exposure and Perceptions of Marketing for Caffeinated Energy Drinks among Young Canadians. *Public Health Nutrition*. Vol. 21. pp.535-542. ISSN 1475-2727

HOLUBCIKOVA, J. – KOLARCIK, P. – GECKOVA MADARASOVA, A. – REIJNEVELD, S.A. – VAN DIJK, J.P. (2017). Regular energy drink consumption is associated with the risk of health and behavioural problems in adolescents. *European Journal of Pediatrics*. Vol. 176. pp.599-605. ISSN 1432-1076

IP, E.J. – URBANO, E.P.T. – CABALLERO, J. – LAU, W.B. – CLAUSON, K.A. – TORN, R.A. – PALISOC, A.J.L. – BARNETT, M.J. (2021). The video gamer 500: Performance-enhancing drug use and Internet Gaming Disorder among adult video gamers. *Computers in Human Behavior*. Vol.12. pp.106890. ISSN 0747-5632

JIA, N. - SUN, Q. - SU, Q. - DANG, S. - CHEN, G. (2016). Taurine promotes cognitive function in prenatally stressed juvenile rats via activating the Akt-CREB-PGC1a pathway. *Redox Biology*. Vol. 10. pp.179-190. ISSN 2213-2317

KING, D.L. – DELFABBRO, P.H. (2017). *Internet gaming disorder: theory, assessment, treatment and prevention*. Elsevier:New York. 294pp. ISBN 9780128129241

KŇAŽEK, G. – SUCHÁ, J. – DOLEJŠ, M. – PIPOVÁ, H. (2021). Prevalence of computer-gaming in the general population of adolescents: results from a Czech population-based survey. *Behaviour & Information Technology*. Vol. 40. No.11. pp. 1169-1176. ISSN 0144-929X

KO, C.H. – YEN, J.Y. (2020). Impact of COVID-19 on gaming disorder: Monitoring and prevention. *Journal of Behavioral Addictions*. Vol.9. No.2. pp.187-189. ISSN 2063-5303

KRISTJANSSON, A.L. - SIGFUSDOTTIR, I.D. - FORST, S.S. - JAMES, J.E. (2013). Adolescent caffeine consumption and self-reported violence and conduct disorder. *Journal of Youth and Adolescence*. Vol.42. No.7. pp.1053-1062. ISSN 0047-2891

KUSS, D.J. - LOUWS, J. - WIERS, R.W. (2012). Online gaming addiction? Motives predict addictive play behavior in massively multiplayer online role-playing game. *Cyberpsychology, Social Networking and Behavior*. Vol.15. No.9. pp.40-485. ISSN 2152-2723

LARSON, N. - DEWOLFE, J. - STORY, M. - NEUMARK, SZTAINER, D. (2014). Adolescent consumption of sports and energy drinks: linkages to higher physical activity, unhealthy beverage patterns, cigarette smoking, and screen media use. *Journal of Nutrition, Education and Behaviour*. Vol.46. pp.181-187. ISSN 1499-4046

LEBACQ, T. - DESNOUCK, V. - DUJEU, M. - HOLMBERG, E. - PEDRONI, C. - CASTETBON, K. (2020). Determinants of energy drink consumption in adolescents: identification of sex-specific patterns. *Public Health*. Vol.185. pp.182-188. ISSN 1803-1048

MULLER, K.W. – JANIKIAN, M. – DREIER, M. – WOLFLING, K. – BEUTEL, M.E. – TZAVARA, C. – RICHARDSON, C. – TSITSIKA, A. (2015). Regular gaming behavior and internet gaming disorder in European adolescents: results from a cross-national representative survey of prevalence, predictors, and psychopathological correlates. *European Child & Adolescent Psychiatry*. Vol. 24. pp.565-574. ISSN 1018-8827

NARDI, A.E. - LOPES, F.L. - FREIRE, R.C. (2018). Panic disorder and social anxiety disorder subtypes in a caffeine challenge test. *Psychiatry Research*. Vol.169. No.2. pp.149-153. ISSN 1878-7123

PAULUS, F.W. – OHMANN, S. – VON GONTARD, A. – POPOW, C. (2018). Internet gaming disorder in children and adolescents: a systematic

review. *Developmental Medicine & Child Neurology*. Vol.60. No.7. pp.645-659. ISSN 1469-8749

PETERSEN, M.A. - NORGAARD, L.S. - TRAULSEN, J.M. (2015). Pursuing pleasures of productivity: University students' use of prescription stimulants for enhancement and the moral uncertainty of making work fun. *Culture, Medicine, and Psychiatry*. Vol.39 No.4. pp.665-679. ISSN 1573-076X

PORTER, H. (2010). Caffeine Intoxication and Addiction. *The Journal for Nurse Practitioners*. Vol.6. pp.49-52. ISSN 2327-6924

REHBEIN, F. - PSYCH, G. - KLEIMANN, M. - MEDIASCI, G. - MOSSLE, T. (2010). Prevalence and risk factors of video game dependency in adolescence: results of a German nationwide survey. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*. Vol.13. No.3. pp.269-277. ISSN 2152-2723

SAQUIB, N. - SAQUIB, J. - WAHID, A. - AHMED, A.A. - DUHAYUR, H.E. - ZAGHLOUL, M.S. - EWID, M. - AL-MAZROU, A. (2017). Video game addiction and psychological distress among expatriate adolescents in Saudi Arabia. *addictive Behaviors Reports*. Vol.6. pp.112-117. ISSN 2352-8532

SEIFERT, S.M. - SCHAECHTER, J.L. - HERSHORIN, E.R. - LIPSHULTZ, S.E. (2011). Health Effects of Energy Drinks on Children, Adolescents, and Young Adults. *Pediatrics*. Vol.127. No.3. pp.511-528. ISSN 1098-4275

SEVERO, R.B. - SOARES, J.M. - ALFONSO, J.P. - GIUSTI, D.A. - DE SOUZA JUNIOR, A.A. - DE FIGUEREDO, V.L. - PPONTES, H.M. (2020). Prevalence and risk factors for internet gaming disorder. *Brazilian Journal of Psychiatry*. Vol. 42. pp.532-535. ISSN 1809-452X

SUGAYA, N. - SHIRASAKA, T. - TAKAHASHI, K. - KANDA, H. (2019). Bio-psychosocial factors of children and adolescents with internet gaming disorder: a systematic review. *BioPsychoSocial medicine*. Vol. 13. No.1. pp.1-16. ISSN 17551-0759

SUCHÁ, J. - DOLEJŠ, M. - PIPOVÁ, H. - MAIEROVÁ, E. - ČAKIRPALOGLU, P. (2018). *Hraní digitálních her českými adolescenty*. Univerzita Palackého v Olomouci. 175s. ISBN 978-80-244-5428-3

TEMPLE, J. (2018). Trends, Safety, and Recommendations For Caffeine Use in Children and Adolescents. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*. ISSN 1527-5418

VISRAM, S. – CHEETHAM, M. – RIBY, D.M. – CROSSLEY, S.J. – LAKE, A.A. (2016). Consumption of energy drinks by children and young people: a rapid review examining evidence of physical effects and consumer attitudes. *British Medical Journal*. Vol.6. No.10. pp.e010380. ISSN 1756-1833

WHO (2018). *International statistical classification of diseases and related health problems. 11th edition*. <dostupné online na <https://icd.who.int/>> [online 5.3.2023]

YANG, C.Y. - CHANG, F.C. - RUTHERFORD, R. - CHEN, W.Y. - CHIU, C.H. - CHEN, P.H. - CHIANG, J.T. - MIAO, N.F. - CHUANG, H.Y. - TSENG, C.C. (2022). Excessive Gaming and Online Energy-Drink Marketing Exposure Associated with Energy-Drink Consumption among Adolescents. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. Vol.19. pp.10661. ISSN 1660-4601

ZHANG, M.X. - WANG, X. - YU, S.M. - WU, A.M.S. (2019). Purpose in life, social supports, and internet gaming disorder among Chinese university students: A 1-year follow-up study. *Addictive Behaviors*. Vol.99. pp.106070. ISSN 0306-4603

**ZOBRAZENIE NEZOBRAZITEĽNÉHO:
NIEKOĽKO POZNÁMOK K VÝSKUMU IKONOGRAFIE
NAJSVÄTEJŠEJ TROJICE V STREDOVEKOM UMENÍ**

**DEPICTING THE UNDEPICTABLE:
SOME OBSERVATIONS ON THE RESEARCH ON THE
ICONOGRAPHY OF THE HOLY TRINITY IN MEDIEVAL
ART**

Martina MRÁZOVÁ

Filozofická fakulta, Trnavská univerzita v Trnave
Hornopotočná 23, 918 43 Trnava
Centrum vied o umení, Slovenská akadémia vied
Dúbravská cesta 9, 841 04 Bratislava 4
SNM – Spišské múzeum v Levoči
Námestie Majstra Pavla č. 40 054 01 Levoča
mrazova.martina@hotmail.com

Abstrakt: *Príspevok približuje predbežné výsledky prebiehajúceho výskumu vyobrazovania Najsvätejšej Trojice v stredovekom umení na základe prezentácie niekoľkých typov ikonografie troch božských osôb. V úvode sa autorka venuje problematickej otázke vyobrazenia trojjednosti Boha, kde prihliada najmä na teologické výklady stredovekých filozofov a teológov. Nasleduje predstavenie jednotlivých typov ikonografie Najsvätejšej Trojice a ich ilustrácia na príkladoch. Cieľom textu je nielen rozšíriť poznanie ikonografických typov vyobrazenia Najsvätejšej Trojice v stredovekom umení a poukázať na ich špecifiká a možné dôvody rozdielného vyobrazenia, ale účelom štúdie je taktiež poukázať na problematiku zobrazovania nezobraziteľného – božskej trojjednosti. Záver je venovaný predstaveniu ďalšieho postupu a metodológie výskumu so zreteľom na očakávané problémy a otázky s ním súvisiace.*

Kľúčové slová: *Najsvätejšia Trojica; ikonografia; stredovek; trojjednosť*

Abstract: *This article presents the preliminary results of the ongoing research on the depiction of the Holy Trinity in medieval art by presenting several types of iconography of the three divine persons. In the introduction, the author discusses the problematic issue of the depiction of the divine Triunity of God, taking into account in particular*

the theological interpretations of medieval philosophers and theologians. This is followed by a presentation of the different types of iconography of the Holy Trinity and their illustration on examples. The aim of the text is not only to expand the knowledge of the iconographic types of the Holy Trinity in medieval art and to point out their unique features and possible reasons for their different depictions, but the purpose of the study is also to highlight the issue of the depiction of the undepictable – the divine Triunity. The conclusion is devoted to the presentation of the next steps and methodology of the research bearing in mind some of the anticipated problems and questions related to it.

Keywords: *Holy Trinity; iconography; Middle Ages; Triunity*

Úvod

Pre stredovekého veriaceho bol Boh, tak ako je tomu aj dnes, všadeprítomný. Veriaci si pripomínali božiu prítomnosť najmä prežehnaním sa v mene Otca, i Syna i Ducha Svätého vykonaného v tvare kríža. Prítomnosť troch božských osôb bola zhmotnená stredovekými umelcami, ktorí vďaka médiu nástennej maľby či plastiky dávali neviditeľnému mystériu podobu, či už ľudskú alebo symbolickú. Problematika vyobrazenia nevyobraziteľného – trojjediného Boha vo svojej podstate trápila nielen stredovekých umelcov a ich objednávatelov, ale tento fenomén dodnes predstavuje bohatý zdroj výskumu pre kunsthistorikov a teológov (Stejskal, 1965, s. 192). V priebehu histórie sa ikonografia Najsvätejšej Trojice vyvíjala rôznymi spôsobmi a pod vplyvom viacerých faktorov, akými boli napríklad kresťanské koncily, či zákazy a odporúčania pápežov (Hallebeek, 2007, s. 353). Keďže Biblia sama o sebe nevysvetľuje náuku o sv. Trojici, jej vyobrazenie v priebehu dejín bolo veľmi problematické a ako spomína profesor Gerát, v tejto misii umelci neboli veľmi úspešní (Gerát, 2001, s. 41; Le Goff – Schmitt, 2020, s. 37).

S explikáciou trojičnej náuky sa stretávame až neskôr u filozofov a teológov. Tu môžeme spomenúť autorov ako sv. Augustín z Hippa, sv. Bonaventura alebo sv. Tomáš Akvinský. Svätý Augustín rozoberá trinitárnu náuku vo svojom spise *De Trinitate*, teda O svätej Trojici, kde rozvádza neviditeľnosť a následne aj nepoznatelnosť Boha. Je to akýsi výklad kresťanskej doktríny, ktorá sa vzpiera logike a vysvetľuje, že Boh je jeden a zároveň sú to tri osoby. Podľa Augustína je človek stvorený na obraz Boha. Tu sa odvoláva na knihu Genezis „Na to Boh povedal: Urobme človeka na náš obraz a podľa našej podoby!“ Gn 1:26. Augustín celkom prirodzene chápe „naš obraz“ a „našej podoby“ ako označenie toho, že tu hovoria Otec, Syn a Duch Svätý

(Augustine, 1991, s. 699; Matthews, 2002, s. XI). Hovorí o stvorení človeka na obraz Boha, ale nie pokiaľ ide o jeho telo, ale pokiaľ ide o jeho rozumovú myseľ, ktorá je schopná rozpoznať Boha (Augustine, 1991, s. 996-997; Matthews, 2002, s. 91). Tento obraz (*imago*) však nepredpokladá *aequalitas* (rovnosť), ale *similitudo* (podobnosť). Ak by existovala rovnosť, bolo by možné poznať Boha priamym spôsobom. Vidiac človeka teda nie je možné vytvoriť si obraz Boha. Podľa Augustína Boh aj človek zostávajú tajomstvom. (Van Geest, 2007, s. 194)¹.

Problém vyobrazenia

Je ťažké presne určiť, kedy vznikol zvyk zobrazovania Najsvätejšej Trojice v umení, avšak väčšina ranonovovekých autorov sa domnieva, že obrazy a sochy Trojice boli pred rokom 1000 pravdepodobne neobvyklé (Hallebeek, 2007, s. 355). Otázkou vyobrazenia Boha v ranom stredoveku sa zaoberajú Ivan Foletti a Zuzana Frantová v publikácii *Mediální Revoluce* (2021). Tu sa odvolávajú primárne na symbolickú funkciu prvých kresťanských obrazov a na spochybňovanie oprávnenosti obrazov prvými kresťanmi, ako „dedičmi židovskej kultúry“ (Foletti – Frantová, 2021, s. 26). Je dôležité pripomenúť, že vnímateľ takýchto obrazov si nemal v žiadnom prípade myslieť, že ide o skutočnú transcendentnú entitu, ale iba o jej obraz (Gerát, 2001, s. 31). Túto ideu vysvetľujú podobne aj Herbert Kessler a Hans Belting, ktorí tvrdia, že zatiaľ čo samotný Boh je nezobraziteľný a neviditeľný, je možné sa k nemu priblížiť cez viditeľné obrazy (Kessler, 2016, s. 144; Belting, 1994, s. 7, 42). Tu sa opäť stretávame s výkladom sv. Augustína, podľa ktorého je obraz iba nástrojom, akousi vizuálnou pomôckou pre predstavenie mystéria (Foletti – Frantová, 2021, s. 28).

Pri skúmaní ikonografie tohto božského mystéria je nutné uvedomiť si nielen formálne danosti Trojice ako skupiny osôb, ale je potrebné prihliadnuť aj na zobrazovanie jednotlivých postáv. Duch Svätý je v Matúšovom evanjeliu pri krste Krista spomenutý ako holubica – „Keď bol Ježiš pokrstený, hneď vystúpil z vody. Vtom sa mu otvorilo nebo a on videl Božieho Ducha, ktorý ako holubica zostupoval a prichádzal nad neho. A z neba zaznel hlas: „Toto je môj milovaný Syn, v ktorom mám zaľúbenie“ Mt 3:16-17. Pri krste Syna

¹ Predkladaná štúdia je súčasťou dizertačnej práce, ktorá sa pokúsi o komplexné štúdium a zmapovanie rôznych typov ikonografie Najsvätejšej Trojice v stredovekom umení.

sa Boh prejavuje hlasom z nebies, podobne ako je tomu aj pri Mojžišovom zjavení horiaceho kra (Ex 3:1-7), ktoré Augustín zdôrazňuje ako hlavný dôkaz rovnakej podstaty Otca a Syna (lat. *consubstantialis*) (Kessler, 2016, s. 71). Podobu Boha Otca ako starca s bielou bradou vysvetľuje Danielovo evanjelium, „Pozeral som sa kým postavili tróny a zasadol Starec dní; jeho rúcho bolo biele ako sneh a vlasy na jeho hlave boli ako čistučká vlna; jeho trón bol plameň ohňa a jeho kolesá blčiaci oheň“ Dan 7:9. Podobizeň Syna bolo zobraziť azda najjednoduchšie, keďže na seba vzal ľudskú podobu.

Mohli by sme teda konštatovať, že repertoár vyobrazenia božských osôb je pre zložitosť problematiky bohatý. Je potrebné pripomenúť, že cieľom tohto príspevku nie je predstavenie všetkých doposiaľ známych typov ikonografie Najsvätejšej Trojice v stredovekom umení. Pre rozsahové dôvody sme sa rozhodli predstaviť tri typy ikonografie Najsvätejšej Trojice a ilustrovať ich na lokálnych príkladoch.

Obr. 1 Svätá Trojica, maľba na severnej stene kostola sv. Ladislava v Levoči, pred 1400. Foto: Martina Mrázová.

Najsvätejšia Trojica reprezentovaná tromi postavami

S jednotným pomenovaním ikonografie troch samostatných postáv Najsvätejšej Trojice sa v umenovede doposiaľ nestretávame. Popri množstve ikonografických námetov vyobrazujúcich Najsvätejšiu Trojicu v našom prostredí by sa zdalo, že príklad troch božských postáv sediacych vedľa seba by sme mohli označiť skôr za anomáliu ako za pravidlo (Togner, 2003, s. 242). V levočskom príklade z kostola sv. Ladislava postavy Otca, Syna a Ducha Svätého sedia vedľa seba v mandorle vyplnenej drobnými polofigúrami anjelov a v rohoch s postavami štyroch evanjelistov (Obr. 1). Maľba sa nachádza na severnej stene lode kostola sv. Ladislava a je zakončením pásu nástenných malieb zobrazujúcich cyklus moralít začínajúci postavou žehnajúceho Krista (Dvořáková – Krása – Stejskal, 1978, s. 119). V strede mandorly sedí Boh Otec ako stavec s dlhými fúzmi, bradou a s gestom Pantokratora. Po jeho pravici nachádzame Syna ako muža v dospelom veku a po Otcovej lavici sedí Duch Svätý ako najmladšia z troch osôb. Toto rozlíšenie osôb podľa veku komentoval Adolphe Napoléon Didron v publikácii dedikovanej kresťanskej ikonografii, ako spôsob umelcov 14. storočia zreteľne rozlíšiť Otca od Syna. Napriek prihliadaniu na dôležitosť vyobrazenia ich rovnosti sa podľa neho umelci pokúšali znázorniť aj individualitu božských osôb (Didron, 1886, s. 213).

Trojhlavá Najsvätejšia Trojica

Za ďalší pomerne vzácny typ ikonografie Najsvätejšej Trojice by sme mohli označiť tzv. tricefalickú Trojicu. Ako konštatuje Martin Tribula, k danej problematike absentuje systematický výskum, ktorý by ho objasnil. Ide o typ božskej Trojice, kde sú na jednom trupe, respektíve krku združené tri tváre alebo hlavy, aké poznáme z nástenných malieb v Ochtinej, Rákoši, Žehre a Kraskove (pozri Megyesi, 2019, s. 25). Z doposiaľ nájdených a identifikovaných lokálnych príkladov by sme mohli spomenúť napríklad Trojicu z Ochtinej (Obr. 2), ktorú nájdeme na špalete kruhového okna presbytéria dnes už evanjelického kostola. Trojica je vyobrazená ako izolovaná trojitá tvár v medailóne vyplnenom zlatým nimбом. V strede spoznáваме Boha Otca so sivými fúzami a bradou, po jeho pravici opäť nachádzame Krista ako muža v dospelom veku s jemne naznačenými fúzami a bradou a po Otcovej lavici je umiestnený Duch Svätý ako holobriadok (Tribula, 2011, s. 38).

Obr. 2 Svätá Trojica, malba na špalette kruhového okna presbytéria v evanjelickom kostole v Ochtinej, druhá polovica 14. storočia. Foto: Gotická cesta.

Pri tricefalickom vyobrazení Najsvätejšej Trojice bola medzi akademikmi na mieste aj neistota pri identifikácii, ktorá je prevažne spôsobená absenciou výskumu danej ikonografie. Skúmaním sa do istej miery zaoberá napríklad Karel Stejskal, avšak jeho asociácia trojhľavej Trojice s mytológiou či slovanskými božstvami je do značnej miery ovplyvnená „oficiálnou štátnou ideológiou socialistického Československa“ (Tribula, 2011, s. 34; Stejskal, 1965, s. 190-193).

Trón Milosti

Azda najznámejším príkladom ikonografie tzv. Trónu Milosti (*Gnadenstuhl*, *Thronus gratiae*) z našej oblasti je reliéf severného portálu v dóme sv. Martina v Bratislave zo 14. storočia (Obr. 3) (Gerát, 2001, s. 43). Čo sa týka príkladov z nástenného maliarstva, nájdeme ho vo fragmente nástennej malby na južnej stene triumfálneho oblúku v kostole sv. Jána v Liptovskom Jáne (Kobetič, 2022, s. 104).

Obr. 3 Trón milosti, reliéf v tympanóne severného portálu dómu sv. Martina v Bratislave, prvá polovica 14. storočia. Zdroj: Archív PÚ SR. Foto: Ladislav Borodáč, 1969.

Základom tohto ikonografického typu je sediaca postava Boha Otca, ktorý drží v rukách kríž s ukrižovaným Synom, nad ktorými letí holubica – symbol Ducha Svätého. Námet Trónu Milosti ukazuje, ako Boh Otec prijíma do svojich rúk ukrižovaného Syna a predáva ho ľudstvu (Braunfels, 1968, s. 535). Ide o vyjadrenie milosti a lásky Božej k človeku, pre ktorého Boh obetoval svojho jednorodeného Syna (Royt, 2006, s. 173). Je akýmsi spojením motívu Najsvätejšej Trojice s utrpením ukrižovaného Krista pridržiavaného v lone Otca (Žáry, 1991, s. 21). Vyobrazenie Trónu Milosti dominuje v umení medzi 13. a 15. storočím, najmä v tabuľovej malbe (Royt, 2006, s. 174; Kobetič, 2022, s. 104). Za akúsi „subkategóriu“ by sme mohli považovať ikonografický typ tzv. *Compassio Patris* alebo *Pieta Domini*, kde

Kristus, sňatý z kríža, leží v lone Otca odkazujúc na vtelenie Krista ako jednorodeného Syna (Hallebeek, 2007, s. 371). Podľa Braunfelsa sa kríž v 13. storočí vytráca a Syna nachádzame priamo v náručí Otca (Braunfels, 1968, s. 535). V Biblii o ňom nachádzame zmienku v Jánovom evanjeliu – „Boha nikto nikdy nevidel. Jednorodený Boh, ktorý je v lone Otca, ten o ňom priniesol zvesť“ Jn 1:18. Ako spomína profesor Gerát, ide o diela, ktoré sú príkladom transformácie posúvania motívu Trónu Milosti v rámci významu, funkcie a formy do blízkosti obrazov Kristovho utrpenia (Gerát, 2001, s. 46).

Postup a otázky súvisiace s výskumom

Pri identifikácii a interpretácii vyobrazení Najsvätejšej Trojice skúmaním formálnych daností diel, alebo prostredníctvom predikonografického popisu podľa Panofského (Panofsky, 2013), bude nutné prihliadať aj na súčasný stav diel. Mnohé príklady nástenných malieb alebo plastík sa nachádzajú vo fragmentárnom stave alebo boli neodborne ošetrované počas reštaurovania, respektíve boli premaľované. Tieto skutočnosti je potrebné mať na zreteli pri reflektovaní nad autenticitou diel, z dôvodu nebezpečenstva dezinterpretácie alebo nesprávneho identifikovania.

Problematicku vyobrazovania nevyobraziteľného bude nutné ukotviť z teoretického a metodologického hľadiska. V tomto kroku nám budú užitočné publikácie historikov umenia a teoretikov medzi ktorých patrí Whitney Davis a jeho publikácia *A General Theory of Visual Culture* (2011), ktorá okrem iného rozoberá kľúčové pojmy nášho výskumu ako napríklad ikonografiu, ikonológiu a rôzne spôsoby vyobrazovania a „čítania obrazov“. Taktiež vezmeme do úvahy metódy Otta Pächta vysvetlené v publikácii *The Practice of Art History. Reflections on Method* (1999).

Keďže výskum bude primárne založený na skúmaní vizuálnych artefaktov, bude nevyhnutné určiť kritériá výberu materiálu, ako aj upresniť geografické a časové vymedzenie, ktoré by sme nateraz mohli ohraničiť na obdobie 5. až 16. storočia. V tomto bode môžeme spomenúť aj pojem „mapovanie“, ktoré v doslovnom význame opisuje spôsob hľadania vyobrazení Najsvätejšej Trojice naprieč geografickým a časovým horizontom, avšak je to aj pojem definovaný Wolfgangom Iserom ako akási „mäkká teória“ humanitných vied, ktorá sa pokúša o mapovanie a načrtnutie vzorcov a následné spájanie pozorovaných dát (Iser, 2006, s. 5).

Záver

Predložený príspevok stručne zhrnul prebiehajúci výskum problematiky vyobrazovania Najsvätejšej Trojice v stredovekom umení, predstavil tri typy ikonografického vyobrazovania božskej Trojice na lokálnych príkladoch a načrtol ďalší postup. Jeho cieľom bolo priblížiť komplexnosť problematiky vyobrazovania nevyobraziteľného – božskej trojjednosti v stredovekom umení.

Literatúra

Augustine, Saint, Bishop of Hippo. (1991). *The Works of Saint Augustine. A Translation for the 21st Century: The Trinity*. New York: New City Press.

Belting, H. (1994). *Likeness and Presence: A History of the Image Before the Era of Art*. University of Chicago Press.

Braunfels, W. (1968). Dreifaltigkeit. In: Engelbert Kirschbaum (ed.). *Lexikon der Christlichen Ikonographie 1 (Allgemeine Ikonographie) A - E*. Freiburg im Breisgau, s. 525-537.

Davis, W. (2011). *A General Theory of Visual Culture*. Princeton University Press.

Didron, A. (1886). *Christian Iconography; The History of Christian Art in the Middle Ages*. London: George Bell and Sons.

Dvořáková, V. – Krása, J. – Stejskal, K. (1978). *Středověká nástenná malba na Slovensku*. Praha: Odeon, Bratislava: Tatran.

Foletti, I. – Frantová, Z. (2021). *Mediální revoluce. Christianizace Evropy, Ravenna pátého století a jak obrazy mění dějiny*. Books & Pipes Publishing.

Gerát, I. (2001). *Stredoveké obrazové témy na Slovensku. Osoby a príbehy*. Bratislava: Veda.

Hallebeek, J. (2007). Papal Prohibitions Midway Between Rigor and Laxity. On the Issue of Depicting the Holy Trinity. In: W. J. van Asselt – P. van Geest – D. Müller – T. Salemink (eds.). *Iconoclasm and Iconoclasm: Struggle for Religious Identity*. Leiden, Boston: Brill, pp. 353-386.

Iser, W. (2006). *How to Do Theory*. Blackwell Publishing.

Kessler, H. L. (2016). *Ani Bůh ani člověk*. Brno: Barrister & Principal.

Kobetič, A. (2022). Niekoľko poznámok k *funkciám* Trónu milosti z Polomy. In: *Doctorandorum dies 2022*. Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, s. 100-116.

Le Goff, J. – Schmitt, J. (2020). *Encyklopedie středověku*. Praha: Vyšehrad.

Matthews, G. B. (ed.). (2002). *Augustine: On the Trinity Books 8-15*. Cambridge University Press.

Megyeši, P. (2019). Metódy a pojmy interpretácie stredovekých obrazov: nástenné maľby v Kraskove. In: *Algoritmy obrazov - obrazy algoritmov: k povahe výskumov v súčasnom umení*. Bratislava: Nadácia Novum: Slovart: Vysoká škola výtvarných umení v Bratislave, s. 22-36.

Pächt, O. (1999). *The Practice of Art History. Reflections on Method*. London: Harvey Miller Publishers.

Panofsky, E. (2013). Ikonografie a ikonologie: Úvod do studia renesančního umění. In: E. Panofsky. *Význam ve výtvarném umění*. Praha: Malvern, s. 41-72.

Royt, J. (2006). *Slovník biblické ikonografie*. Praha: Karolinum.

Stejskal, K. (1965). K obsahovej a formovej interpretácii stredovekých nástenných malieb na Slovensku. In: M. Városov (ed.). *Zo starších výtvarných dejín Slovenska*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.

Togner, M. (2003). Vyvrcholenie sakrálneho monumentálneho maliarstva okolo roku 1400. In: D. Buran. (ed.) *Gotika. Dejiny slovenského výtvarného umenia*. Bratislava: Slovenská národná galéria, s. 237-250.

Tribula, M. (2011). Netradičné stredoveké zobrazenia sv. Trojice na Slovensku. In: *Kultúrne dejiny*, č. 1, s. 33-51.

Van Geest, P. (2007). Augustine's Thoughts on How God May Be Represented. In: W. J. van Asselt – P. van Geest – D. Müller – T. Salemink (eds.). *Iconoclasm and Iconoclasm: Struggle for Religious Identity*. Leiden, Boston: Brill, pp. 179-200.

Žáry, J. (1991). Menší severný portál bratislavského domu a jeho sochárska výzdoba. In: *ARS, časopis Ústavu dejín umenia Slovenskej akadémie vied*, 1/1991, s. 13-43.

NÁČRT IKONOLÓGIE SÚSOŠIA SV. MARTINA SO ŽOBRÁKOM V DÓME SV. MARTINA V BRATISLAVE

DRAFT OF THE ICONOLOGY OF THE SCULPTURAL GROUP OF ST. MARTIN AND THE BEGGAR IN ST. MARTIN'S CATHEDRAL IN BRATISLAVA

Katarína ORVISKÁ

Katedra dejín a teórie umenia, Filozofická fakulta, Trnavská univerzita
Ústav dejín umenia, Centrum vied o umení, Slovenská akadémia vied
katarina.orviska@pobox.sk

Abstrakt: Tento príspevok sa venuje ikonológii súsošia sv. Martina so žobrákom v Dóme sv. Martina v Bratislave. Stručne predstavuje nové zistenia uskutočnené v rámci dizertačného výskumu. V rámci ikonografie ide o objav pravdepodobnej ikonografickej predlohy, v rámci ikonológie o úlohu súsošia sv. Martina počas uhorskej korunovácie. Súsošie bolo pôvodne súčasťou hlavného oltára, ktorý slúžil na korunováciu uhorských kráľov z rodu Habsburg a taktiež na vysluhovanie pravidelných omší pre bežných veriacich. Vyhotoval ho Georg Raphael Donner pre Imricha Esterháziho v rokoch 1733–1735.

Kľúčové slová: Oltár sv. Martina, Dóm sv. Martina, Bratislava, Georg Raphael Donner, Imrich Esterházi

Abstract: This paper focuses on the iconology of the sculptural group of St. Martin and the beggar in St. Martin's Cathedral in Bratislava. It briefly presents new findings made during the dissertation research. Within iconography, it concerns the discovery of a probable iconographic model, within iconology the role of the St. Martin statue during the Hungarian coronation. The sculptural group was originally part of the main altar, which was used for the coronation of the Habsburg monarchs as Hungarian kings and also for the regular masses for the faithful. It was made by Georg Raphael Donner for Imrich Esterházi in 1733-1735.

Key words: Altar of St. Martin, St. Martin's Cathedral, Bratislava, Georg Raphael Donner, Imrich Esterházi

Súsošie sv. Martina so žobrákom od Georga Raphaela Donnera (1693–1741), ktoré bolo súčasťou rovnomenného oltára v Dóme sv. Martina v

Bratislave¹ objednanom prímasom Imrichom Esterházim (1663/1664–1745) v roku 1733, patrí k mimoriadne významným dielam prvej polovice 18. storočia. Hoci sa významu diela opakovane venovalo niekoľko autorov, nikdy nebola vykonaná komplexná ikonologická analýza. Túto analýzu som vykonala v rámci dizertačného výskumu. Tento článok predstavuje stručné zhrnutie týchto zistení.

Pri analýze som vychádzala z definície ikonológie Erwina Panofského² rozšírenej o praktické poznatky Ernsta H. Gombricha.³ V rámci ikonografie zohrali dôležitú rolu dve maľby sv. Martina so žobrákom od Anthona van Dyck (1599–1641), žiaka Petra Paula Rubensa (1577–1640). Prvá maľba

¹ Hlavný oltár sv. Martina (1733–1735) stojí na začiatku barokizácie gotického chóru. V roku 1736 si Esterházi najal Donnera na vyhotovenie nových chórových stallumov s dvadsiatimi ôsmymi bustami svätcov. O rok neskôr si objednal bočné oltáre Panny Márie a sv. Michala. Hotové boli v nasledujúcom roku a umiestnené pri triumfálnej oblúk. Počas regotizácie, ktorá prebiehala v rokoch 1865–1867, boli všetky oltáre aj stallumy odstránené. Zachovalo sa len súsošie sv. Martina so žobrákom a dvaja adorujúci anjeli z hlavného oltára, „zázračná“ socha Piety zo 17. stor. z bočného oltára a dvadsaťštyri búst zo stallumov. Tie sa dnes nachádzajú spolu s adorujúcimi anjeli v Národnej galérii v Budapešti. Štyri busty sú stratené. – Juraj Žáry, *Dóm sv. Martina v Bratislave*, Bratislava 1990, s. 102.

² Sám Panofsky chápal ikonológiu ako syntetizujúcu a interpretatívnu metódu, ktorá sa má integrovať s akoukoľvek ďalšou metódou, čím sa popisná ikonografia postavená na štúdiu literárnych prameňov dostáva zo svojej izolácie. V ikonológii tak odborník môže sledovať vzájomné vzťahy rôznych ikonografických typov a vplyv teologických, filozofických či politických myšlienok, ktoré by sme mohli zhrnúť pod slovným spojením dejiny kultúrnych symptómov. Pre pochopenie Panofského pojmu ikonológie je kľúčová jeho definícia tretej vrstvy významu, podľa ktorej pochopíme vnútorný význam diela vtedy, ak zistíme podstatné princípy, ktoré prezrádzajú základný postoj národa, obdobia, triedy a náboženské, filozofické presvedčenie zhustené do jedného diela a poznamenané jednou osobnosťou. – Erwin Panofsky, *Ikonografie a Ikonologie: Úvod do studia renesančního umění*, in: Idem, *Význam ve výtvarném umění*. Praha 2013, najmä s. 44–47 a 52–55.

³ Vo veľavravnom nadpise *Ciele a limity ikonológie* Gombrich vychádza z Panofského definície, no postupne poukazuje na najčastejšie omyly pri jej uplatňovaní. Najdôležitejšia je preňho znalosť kontextu diela, bez ktorého ho nie je možné pochopiť, podobne kladie veľký dôraz na individuálny prístup ku každému dielu. Varuje pred hľadaním neexistujúcich súvislostí, čomu by malo zabrániť dôsledné skúmanie primárnych zdrojov. – Ernst Hans Gombrich, *Aims and Limits of Iconology*, in: Idem, *Symbolic images: studies in the art of the Renaissance*, Oxford 1978, s. 1–22.

Obr.1 Georg Raphael Donner, Socha sv. Martina, 1735, Dóm sv. Martina, Bratislava, autor Katarína Orviská.

bola vyhotovená okolo roku 1618 pre Kostol sv. Martina v belgickom meste Zaventem. Druhú vyhotovil pre neznámeho objednávateľa v rozmedzí rokov 1619–1620 (dnes Windsorský zámok). Tieto, typovo veľmi podobné, maľby vznikli pod vplyvom školenia van Dycka u Petra Paula Rubensa, od ktorého prebral kompozíciu sv. Martina so žobrákom z jeho olejovej skice. Na oboch maľbách sa okrem sv. Martina so žobrákom nachádza aj Martinov služobník a strážnik pri bráne a namiesto jedného žobráka sú vo verzii zo Zaventem dvaja a vo windsorskej verzii dokonca traja s dvoma malými deťmi (Díaz Padrón, 2006, s. 160–164). Tieto maľby mali natoľko veľký ohlas, až sa dočkali mnohých kópií. Spomenúť si môžeme napr. grafiky od Jana Lauwryna Krafft (1694–1775)⁴ a Thomasa Chambarsa

⁴ Jan Lauwryn Krafft podľa Anthona van Dyck, grafika s výjavom sv. Martina deliaceho sa o plášť, medzi 1704–1765, inv. č. RP-P-OB-47.502, Rijksmuseum, Amsterdam.

Obr. 2 Anthony van Dyck, Sv. Martin so žobrákom, 1618, Kostol sv. Martina, Zaventem, Belgicko, Zdroj Wikipedia.

(1724–1789).⁵ Typ sv. Martina, aký sa u van Dycka objavuje, zarezonoval v celej generácii umelcov, napr. u Pietra Soutmana (1593/1601–1657)

⁵ Grafika od Thomasa Chambarsa dokazuje popularitu typu ešte v druhej polovici 18. stor. Zároveň je zaujímavá určitá dobová nepresnosť, kedy bolo dielo mylne zaradené do tvorby Petra Paula Rubensa. – Thomas Chambars podľa Anthona van Dyck, grafika s výjavom sv. Martina deliaceho sa o plášť, 1766, inv. č. 1872,0113.804, The British Museum, Londýn.

a Karel Škréty (1610–1674).⁶

Van Dyck zachytil sv. Martina otočeného telom k hlave koňa, ako delí plášť žobrákovi, sediacemu na úrovni pozdvihnutej prednej nohy koňa. Sv. Martin je odetý podľa novovekej módy, polonahý žobrák s výraznou „klasickou“ muskulatúrou, má opásanú bedrovú rúšku a okolo hlavy pás látky. Mnoho prvkov, ktoré odborníci nevedeli pri súsoší sv. Martina z bratislavského domu ikonograficky zaradiť – dobovo aktualizovaný odev, kompozícia so žobrákom pri predných nohách koňa, svalnatý žobrák⁷ v bedrovom rúšku, pás látky okolo jeho hlavy,⁸ žobrák proporčne odpovedajúci veľkosti sv. Martina⁹ – sa v tomto type nachádzajú. Keďže

⁶ Cornelis Visscher podľa Pietra Soutmana a Anthona van Dyck, grafika s výjavom sv. Martina deliaceho sa o plášť, okolo 1650, múzejné č. 1839,0413.177, The British Museum, Londýn. – Karel Škréta, maľba sv. Martina deliaceho sa o plášť so žobrákom, olej na plátne, po 1650, inv. č. O 18930, Národní galerie Praha.

⁷ Mária Pötzl-Malíková napr. predpokladala, že žobrák s anticky pôsobiaceou muskulatúrou sa vyskytoval výhradne v talianskom, predovšetkým renesančnom, umení a do súvisu s bratislavským dielom dávala reliéf sv. Martina so žobrákom od Andrea Briosco Il Riccio (okolo 1470–1532) nachádzajúci sa v Ca d'Oro. Toto dielo však nezodpovedá svojmu bratislavskému náprotivku ikonograficky, ale štylisticky. To znamená, že Donner toto dielo ani nemusel poznať, keďže sa s talianskymi dielami cinquecenta a ich muskulatúrou mohol oboznámiť počas študijných ciest alebo z lichtenštajnských zbierok vo Viedni, kde spoznal nielen diela francúzskeho a talianskeho umenia 17. stor., ale aj antické pamiatky, ktorých tu bolo veľa. – Mária Pötzl-Malíková, *Georg Raphael Donner: Sv. Martin so žobrákom*, in: Pamiatky a múzeá, 1992, č. 5–6, s. 30.

⁸ Miklós Mojzer tvrdil, že látka okolo hlavy žobráka z bratislavského súsošia má pripomínať obväz na očiach zosmiešňovaného Ježiša a v spojitosti s bedrovým rúškom má ísť o alegorické zachytenie Krista. Jozef Halcko vidí v zachytení hlavy žobráka Kristovu tvár, čomu má nasvedčovať aj sotva badateľná stuha na čele s uzlom na zátylku. Má teda ísť o alúziu na šatku, ktorou sú Kristove oči zaviazané na stredovekom ikonografickom modeli muža bolesti. V uvedenom kontexte sa však oba argumenty javia nepravdepodobne. – Miklós Mojzer, *L'altare tardobarocco : il caso dell'altare maggiore del Duomo di Bratislava*, in: Arte cristiana, roč. 80, zv. 753, 1992, s. 469. – Jozef Halcko, Štefan Komorný, *Dóm: Katedrála sv. Martina v Bratislave*, Bratislava 2010, s. 354.

⁹ Podľa Márie Pötzl-Malíkovej býval žobrák zachytený len ako nevyhnutná rekvizita svätého činu. Slúžil ako málo významný atribút svätca, malá, úbohá figúra, ktorú sa však Donner rozhodol povýšiť a je jazdcovi vo veľkosti a význame rovnocenný. Tento argument je sčasti pravdivý, keďže v stredoveku sa skutočne žobrák opakovane zachytával disproporčne menší. Ako sme si však ukázali, v novoveku sa už žobrák bežne zachytáva proporčne správne k veľkosti svätca. –

vo všetkých prípadoch ide o maľby a grafiky, môžeme predpokladať, že sa Donner oboznámil s týmto typom cez grafické listy. Môžeme si všimnúť, že kým sv. Martin so žobrákom odpovedajú maľbám i grafikám, v Donnerovom sochárskom prevedení chýba ostatná figurálna štafáž. To je zrejme dané zmenou média podobne ako iným účelom – pre bratislavský korunovačný oltár bolo najdôležitejšie zachytiť výjav sv. Martina so žobrákom, ktorý nebudú rozptyľovať ďalšie postavy či dekorácie.

Môžeme teda vidieť, že kompozícia a typ sv. Martina so žobrákom, aké vytvoril Donner, nie sú také nebežné, ako si odborníci dodnes mysleli – objavovali sa v prostredí holandských umelcov a ich nasledovníkov v strednej Európe. Ako vzor tak vôbec nemusela slúžiť kompozícia sv. Juraja s drakom, s ktorou sa dodnes dával do súvisu, a ani jazdecké pomníky.¹⁰

Ďalším zistením prebiehajúceho výskumu je, že sv. Martin je odetý ako vojak-šľachtic. Dodnes neexistovala zhoda v tom, či má svätec na sebe

Mária Malíková, *Juraj Rafael Donner a Bratislava*, Bratislava 1993, s. 39. – Mária Pötl-Malíková, *Georg Raphael Donner: Sv. Martin so žobrákom*, in: Pamiatky a múzeá, 1992, č. 5–6, s. 30.

¹⁰ Editor Jiří Kostka videl kompozičnú príbuznosť osoby žobráka v diele Antonia del Pollaiuolo (1431/32–1496), ktorý svojou kresbou na pomník Virginia Orsiniho vytvára pololežiacu postavu v takej polohe, až môžeme pri Donnerovom výtvore hovoriť o rovnakom umiestnení nôh s tým istým momentom vychýlenia jednej nohy dopredu, i o rovnakom vzopretí rúk. Pri všetkej snahe sa mi kresbu pomníka Virginia Orsiniho nepodarilo dohľadať; našla som však popis odpovedajúcu kresbu pomníka Francesca Sforzu vzniknutú medzi rokmi 1480–1485, ktorá sa dnes nachádza v Metropolitnom múzeu umenia v New Yorku. Jediným spoločným kompozičným bodom je pri tomto vyobrazení vzpínajúci sa kôň, s typom ktorého sa však Donner mohol oboznámiť nielen v rámci jazdeckých pomníkov, ale aj portrétov šľachticov a vojenských veliteľov. Predpoklad o jazdeckých pomníkoch ako vzore vohnal do extrému Miklós Mojzer. Podľa neho ako predloha mohli potenciálne slúžiť uhorské kráľovské jazdecké pomníky, aké sa však v Uhorsku nevyskytovali od 14. stor. Na záver ikonografickej analýzy prichádza k uzáveru, že súsošie sv. Martina so žobrákom môže predstavovať národný pomník spájajúci ľud, národ a štát. Vzhľadom na fakt, že Uhorsko bolo mnohonárodnostným štátom, kedy v Bratislave tvorili celý novovek najpočetnejšiu národnostnú skupinu Nemci (resp. nemecky hovoriaca populácia) s tým, že podľa sčítaní ľudu podľa národnosti z 19. stor. boli až do roku 1880 na druhom mieste Slováci a na treťom Maďari, vyznievajú podobné tvrdenia veľmi zvlášťne. – Jiří Kostka (Ed.), *Donner a jeho okruh na Slovensku*, Bratislava 1954, s. 29. – Miklós Mojzer, Egy jelmezes mecénás: Esterházy Imre hercegprímás, in: F. Tőkei (Ed.), *Sub minervae nationis praesidio*, Budapest 1989, s. 65–67.

husársku uniformu, magnátsky odev alebo uhorský kroj. Problém je totiž v tom, že šľachtický odev vychádzal z husárskej uniformy (Lengyelová, 2016, s. 80–81). Oba odevy sa skladali z krátkého kabáta dolománu s radovým šnúrovým zapínaním. Na ňom sa nosil podobne šnúrovaný a kožušinou lemovaný kabátec – mentieka. Úzke nohavice boli na dvoch predných rozparkoch bohato zdobené. Dolomán v páse obtáčala šerpa z farebnej vlny, na ktorú boli navlečené pletené trubičky ako gombíky. Ako pokrývka hlavy slúžil husárom kalpak z čiernej alebo hnedej kožušiny (Skala, 2005, s. 26; Ságvári, Somogyi, 1999). Analýzou odevu som dokázala, že sv. Martin je oblečený v šatstve, z ktorého sa nedá určiť, či ide o vojenský, alebo šľachtický odev; na hlave má dôstojnícku čiapku a na mentieke šľachtickú reťaz podobnú reťazi rádu zlatého rúna. Vieme však, že v uhorskej uniforme so všetkými atribútmi spolu s dôstojníckym kalpakom a šľachtickou reťazou / zdobenou sponou sa dokázateľne portrétovalo niekoľko husárskych veliteľov-šľachticov.¹¹ Sv. Martina preto treba v tomto kontexte chápať ako vojaka-šľachtica, prípadne vojenského veliteľa-šľachtica. Takéto zachytenie však nezodpovedá životopisu sv. Martina, keďže nepochádzal zo šľachtickej rodiny a počas svojej vojenskej služby nebol veliteľom. V rámci ikonológie som poukázala nielen na účel hlavného oltára,¹² ale aj na fakt, že sv. Martin v uhorskom odeve s vytaseným mečom

¹¹ Martin Engelbrecht, portrét grófa Antona von Kalnocki ako husárskeho veliteľa, grafika, okolo 1740, inv. č. HB 23927,47, Germanisches Nationalmuseum, Norimberg. – Martin Engelbrecht, portrét grófa Johanna Baroniay ako husárskeho veliteľa, grafika, okolo 1740, inv. č. HB 23927,115, Germanisches Nationalmuseum, Norimberg. – Martin Engelbrecht, portrét grófa Nádašdyho ako husárskeho veliteľa, grafika, okolo 1740, inv. č. HB 23927,109, Germanisches Nationalmuseum, Norimberg. – Martin van Meytens, portrét grófa Alexandra Károlyi, maľba, pred 1743, súkromné zbierky.

¹² V čase, keď na trón nastúpil Karol VI., platilo, že uhorská koruna je pre Habsburgovcov dedičná. Keďže však Karol VI. nemal mužského následníka, bolo toto pravidlo ohrozené. S pomocou Imricha Esterháziho sa kráľovi podarilo získať podporu pre pragmatickú sankciu, podľa ktorej mala po ňom nastúpiť jeho dcéra Mária Terézia a po nej jej mužský potomok. Z Esterháziho iniciatívy bola pragmatická sankcia najprv prijatá chorvátskym snemom v roku 1712 a napokon aj uhorským snemom konaným v rokoch 1722–1723. Stále však pretrvávala nádej, že sa mužský následník môže narodiť. V roku 1733 však mal Karol VI. už štyridsaťosem rokov, jeho manželka Alžbeta Kristína Brunšvicko-Wolfenbüttelská štyridsaťdva. Šance na narodenie vytúženého mužského následníka už boli natoľko malé, až nás nemôže prekvapiť, že padlo rozhodnutie vytvoriť nový korunovačný

na vzpínajúcom sa koni odpovedal jednotlivým častiam korunovačného rituálu¹³ a slúžil ako prvok komunikácie. Sv. Martin, oblečený v uhorskom odeve, sedel na vzpínajúcom sa koni na sokli priamo nad miestom, kde bol korunovaný budúci uhorský panovník z rodu Habsburg v uhorskom odeve. Celý tento výjav zakončovala na volutách sa vznášajúca uhorská koruna. Môžeme tu vidieť jasné symbolické prepojenie medzi budúcim habsburským panovníkom oblečeným po uhorsky a sv. Martinom ako patrónom krajiny a prvého vládnuceho rodu Arpádovcov, ktorý z výšky „dohliadal“ na korunovačný proces a zároveň ho svojou prítomnosťou legitimoval. Budúci kráľ z „cudzieho“ rodu Habsburgovcov sa tak nielenže zodpovedal za dodržanie korunovačnej prísahy a svojich povinností pred „domácim“ sv. Martinom, ale aj sa symbolicky i politicky stával „domácim“ uhorským panovníkom. To dokladajú aj oficiálne portréty, na ktorých sa Habsburgovci bežne zachytávali v uhorskom šľachtickom odeve, aby legitimovali svoju vládu nad Uhorskom (Galavics, 2001). Odev panovníka sa tak stával dôležitým legitimačným prvkom – symbolicky deklaroval teritoriálnu i kultúrnu príslušnosť ku krajine a zároveň bol aj prejavom suverenity nad jej územím (Serfőző, 2021, s. 241; Bada, 2015, s. 118). Korunu na vrchole možno v tomto kontexte chápať nielen ako formálny znak korunovácie, ale aj ako prvok sakralizácie ceremoniálu. Podobne adorujúci anjeli vysunutí na samostatné sokle hlavného oltára neslúžia len na adorovanie hostie nachádzajúcej sa v tabernákulu, ale zároveň sa klaňajú pred budúcim panovníkom.

V čase korunovácie sa panovník prostredníctvom uhorského šľachtického odevu symbolicky stal príslušníkom uhorského politického národa, čo mu umožnilo stelesniť obraz dobrého uhorského panovníka. Uhorský odev bol teda dôležitým prvkom symbolickej legitimácie habsburských panovníkov ako uhorských kráľov. Predchodcovia Márie Terézie boli korunovaní v mužskom uhorskom šľachtickom odeve. V duchu tejto tradície boli korunovačné šaty Márie Terézie vytvorené

oltár, ktorý v prítomnosti európskej diplomatickej špičky a popredných uhorských šľachticov symbolicky legitimuje Máriu Teréziu ako uhorského kráľa. – András Koltai, *Császárhű, bőkezű, remete: Eszterházy Imre hercegprímás*, in: *Limes* 2005, č. 3, s. 8–9.

¹³ Anonym, *Pontificale Romanum Clementis VIII ac Urbani VIII Jussu editum et a Benedicto XIV recognitum et castigatum juxta recentiorem editionem Romanam ac demum in commodiorem formam redactum*, Paris 1859, s. 159–174.

podľa vzoru ženského uhorského šľachtického odevu. Charakteristickými znakmi týchto šiat sú široká sukňa, dlhá čipkovaná zástera, biela blúzka so širokými rukávami a korzet, ktorý sa nosí cez blúzku. Korunovačné šaty Márie Terézie obsahovali všetky tieto prvky, ale v niektorých detailoch boli prispôbosené slávnostnému ženskému odevu, napríklad sukňa bola vybavená vlečkou (Serfőző, 2020, s. 302).

Druhým dôležitým prvkom komunikácie počas korunovácie bol meč sv. Martina. Slovom „prijmi meč, vzatý z oltára“ začínala prvá modlitba korunovačného obradu, podľa ktorej mal budúci panovník touto zbraňou ako ostrážitý vládca brániť i ničiť. Počas orácie pripásal prímas kráľovi pošvu s mečom a následne kráľ vytasil meč k obradnému švih, ktorý si na okamih priložil k ľavému ramenu. Počas tohto aktu dochádza k ďalšiemu symbolickému momentu, kedy sú vo vzájomnom vzťahu meč sv. Martina deliaci plášť a vytasený meč budúceho panovníka. Tak, ako meč sv. Martina, zbraň slúžiaca na ničenie nepriateľov, slúžil na milosrdný skutok, tak by mal aj kráľ využívať meč pre dobro poddaných a zároveň k jeho obrane v prípade ohrozenia.¹⁴ Meč teda symbolizoval ochranu krajiny jej vládcom, ako aj jeho múdru a spravodlivú vládu. Práve preto zohrával hlavnú úlohu pri symbolizovaní vlády Márie Terézie v Uhorsku v reprezentatívnej inscenácii korunovačného obradu (Hertel, 2016, s. 115). V kontexte korunovačného ceremoniálu tiež treba chápať meč ako symbol fyzickej vlády panovníka, ktorý nesmie zabudnúť ani na vládu duchovnú / ideologickú, o čom svedčí prímasova formula recitovaná počas opásania mečom: „Ty, najmocnejší, pripáš si meč na bedrá, a pamätaj, že svätí nie mečom, ale vierou porážajú kráľovstvá“. Ak chápeme meč ako spojnicu fyzického a duchovného sveta, uvedomíme si, že podobnú spojnicu môžeme nájsť aj na samotnom oltári – žobrák ako predstaviteľ fyzického sveta, oblačná sféra s anjelmi a adorujúci anjeli na sokloch ako predstavitelia duchovného sveta, a sv. Martin ako spojnica oboch svetov.

Ďalším prvkom hrajúcim rolu pri korunovácii bol kôň. Vzpínajúci sa kôň predstavuje raritu v rámci ikonografie sv. Martina deliaceho sa o plášť. Pri pohľade zblízka, aký však mohol získať len človek stojaci v blízkosti oltára, zistíme, že kôň má v skutočnosti zdvihnutú len jednu prednú nohu, druhá je spustená za telom žobráka, čím zabezpečuje väčšiu stabilitu. Spolu

¹⁴ Tento vzájomný vzťah si ako prvý všimol Jozef Halčko. – Jozef Halčko, Štefan Komorný, *Dóm: Katedrála sv. Martina v Bratislave*, Bratislava 2010, s. 334.

so zadnými nohami v podrepe však dochádza k ilúzii, že kôň sa vzpína s oboma prednými nohami vo vzduchu. Takýto iluzionizmus je bežný pre barokové umenie (Pötzl-Malíková, 1992, s. 30). Pozdvihnutie len jednej nohy môže zároveň vychádzať z ikonografie sv. Martina z diela Anthona van Dyck (u ktorého však absentujú zadné nohy koňa v podrepe). Isté však tiež je, že niesla aj symbolický význam pochopiteľný pre dobovú elitu. V rámci habsburskej vizuálnej propagandy zohrávali veľkú úlohu jazdecké portréty (Polleroß, 2018, s. 83–84). Najbežnejšími (korunovačnými) jazdeckými portrétmi bývali grafiky Habsburgovcov sediacych na vzpínajúcom sa koni – takýmto spôsobom sa dal zachytiť každý habsburský panovník od čias Maximiliána II. po Máriu Teréziu, teda v nami sledovanom období.¹⁵ V rámci kabinetných diel, ktoré sa dnes nachádzajú v Kunsthistorisches Museum vo Viedni, sa Ferdinand II., Ferdinand III., Leopold I., Jozef I. a Karol VI. dali zachytiť ako víťazní vojvodcovia na vzpínajúcom sa koni – poslední traja menovaní s porazeným nepriateľom pod nohami. Jozef I. sa dával opakovane zachytávať na vzpínajúcom sa koni na korunovačnom pahorku v Bratislave ako súčasť korunovačnej grafiky, podobne aj Mária Terézia.¹⁶ V rámci efemernej architektúry sa tento motív taktiež objavoval

¹⁵ Ako príklad si uvedme: Giovanni Britto, jazdecký portrét Maximiliána II., grafika, 1550–1560, inv. č. 1860,0414.153, The British Museum, Londýn. – Ägidius Sadeler podľa Adriena de Vries, jazdecký portrét Rudolfa II., grafika, 1586–1629, č. 53.601.339(73), Metropolitan Museum of Art, New York. – Jazdecký korunovačný portrét cisára Mateja, grafika, 1612, inv. č. N 42 769, Historisches Museum Frankfurt (vizuálne totožnú grafiku, len s prepisom mena, má aj Ferdinand II.). – Jazdecký korunovačný portrét Ferdinanda II., grafika, 1619, inv. č. C 7818, Historisches Museum Frankfurt. – Wolfgang Kilian, jazdecký portrét Ferdinanda III., grafika, 1653, inv. č. WKilian AB 3.61, Herzog Anton Ulrich Museum, Braunschweig. – Johann Hoffmann (vydavateľ), Jazdecký portrét Leopolda I., grafika, 1655/1698, Herzog Anton Ulrich Museum, Braunschweig. – Jozef I. jediný nemá klasický jazdecký portrét v grafickom médiu. Najbližšie k nemu má grafika Jozefa I. na vzpínajúcom sa koni rozhadzujúceho mince počas korunovácie, 1690, inv. č. 4493, Germanisches Nationalmuseum, Norimberg. – Johann Christoph Hafner, jazdecký portrét Karola VI., grafika, 1690–1754, inv. č. JCHafner AB 2.2, Herzog Anton Ulrich Museum, Braunschweig. – Johannes Esaias Nilson (rytec) a Gabriel Bodenehr (vydavateľ), jazdecký portrét Márie Terézie, grafika, 1740–1780, inv. č. A 228, 2, S.102, Kupferstich-Kabinett, Dráždany.

¹⁶ Korunovácia Jozefa I., tri grafiky z roku 1687, inv. č. C 1478, C 1493 a C 1510, Galéria mesta Bratislavy. – Korunovácia Jozefa I. v Bratislave, dve grafiky z roku 1688, inv. č. C 1464 a C 1470, Galéria mesta Bratislavy. – Korunovácia Jozefa I., okolo 1687–1719, inv. č. C 25403, Galéria mesta Bratislavy. – Mária Terézia na

(Kreul, 2006, s. 276). Tento motív tak mohol Donner prebrať aj z tohto prostredia. V kontexte korunovačného rituálu a vzhľadom na vyššie povedané možno chápať koňa sv. Martina ako symbol panskej moci. Umenie jazdiť na koni sa stotožňuje s umením dobrej vlády, odvodené od Krista ako jazdca na bielom koni. Jazdec na vzpínajúcom sa koni sa stáva symbolom mocnej vlády nad statočným ľudom (Dittrich, Dittrich, 2005, s. 361).

Vytvorenie vzťahu medzi korunovaným kráľom a sv. Martinom dosahovali habsburskí panovníci aj prostredníctvom korunovačných malieb a grafík. Všetci traja uhorskí králi korunovaní v Bratislave od postavenia nového oltára – Mária Terézia,¹⁷ Leopold II. (1747–1792)¹⁸ aj Ferdinand I. (ako uhorský kráľ Ferdinand V., 1793–1875)¹⁹ – sa nechali zachytiť počas aktu korunovácie tak, že otočením tela a hlavy odpovedali smeru vytočenia sv. Martina, čím boli vo vzájomnom súlade. V tomto prípade šlo zrejme o vizuálnu propagandu, keďže z písomných prameňov nie je známe, či korunovaní panovníci pri korunovácií klačali tvárou otočení k oltáru, alebo v smere otočenia sv. Martina.

Z oltára malo byť jasné, že prebieha nielen korunovácia uhorského panovníka v Uhorsku, ale že týmto panovníkom je príslušník rodu Habsburg. Toto zdôraznenie rovnako ako potreba legitímácie boli obzvlášť dôležité v období vzniku oltára, keďže po Karolovi VI. mala podľa pragmatickej sankcie nastúpiť jeho dcéra Mária Terézia a po nej jej prvorodený mužský potomok. Z tohto dôvodu zrejme Imrich Esterházi nechal do diela vložiť niekoľko symbolických odkazov na vládnu rod – leviu kožu ako odkaz na Herkula a Karola VI. zároveň a reťaz rádu zlatého rúna. Tieto odkazy zároveň poukazovali na vladárske cnosti Habsburgovcov. Tu sa oplatí

korunovačnom vršku v Bratislave, grafika, 1741, inv. č. C 1508, Galéria mesta Bratislavy. – Mária Terézia na korunovačnom vršku, grafika, 1747, inv. č. C 1724, Galéria mesta Bratislavy.

¹⁷ Franz Messmer a Wenzel Pohl, korunovácia Márie Terézie v Dóme sv. Martina, olej na plátne, 1768, dnes na Maďarskom veľvyslanectve vo Viedni.

¹⁸ Johann Hieronymus Löschenkohl, korunovácia Leopolda II. v Dóme sv. Martina, 1790, inv. č. C 1450, Galéria mesta Bratislavy. – Sebastian Mansfeld, Carl Schütz, korunovácia Leopolda II. v Dóme sv. Martina, 1790, inv. č. C 1442, Galéria mesta Bratislavy. – Sebastian Mansfeld, Carl Schütz, korunovácia Leopolda II. v Dóme sv. Martina, 1790, Brown University Library, USA.

¹⁹ Vincent Raimund Grüner, korunovácia Ferdinanda V. v Dóme sv. Martina, 1830, inv. č. C 1504, Galéria mesta Bratislavy.

zdôrazniť, že už samotný štýl architektúry oltára poukazoval na cisárske objednávky (Matsche, 1981). V rámci dizertačného výskumu som zistila, že diela, ktoré súviseli s Habsburgovcami – korunovačný oltár, náhrobky Kristiána Augusta Saského a Jána Pálfiho, oltár sv. Jána Almužníka s adorujúcim Imrichom Esterházim z jeho pohrebnej kaplnky, ktoré boli vyhotovené pre troch veľkých uhorských spojencov Habsburgovcov – sú vyhotovené v štýle cisárskych objednávok. A naopak, diela určené pre „lokálne potreby“ – bočné oltáre Piety a sv. Michala Archanjela spolu s bustami zo stallumov – do tohto štýlu nezapadajú. Poslednou novinkou je poukázanie na dvojaký účel bývalého hlavného oltára. Slúžil nielen na korunovácie, ale aj na pravidelné vysluhovanie omši. Práve preto má väčšina prvkov dvojaký charakter a dve interpretácie zvlášť pre vzdelané vrstvy účastné na korunováci, a zvlášť pre bežnú meštiansku populáciu. Práve druhej skupine sa budem ďalej venovať v nasledujúcom výskume o ideovom autorovi Imrichovi Esterházim.

Výberová literatúra²⁰

BADA, M. (2015). *Niektoré formy a podoby komunikácie v ranonovovekej Bratislave s ohľadom na jej funkciu hlavného mesta*. In Historické štúdie. Ročenka Historického ústavu Slovenskej akadémie vied, roč. 49, s. 111–122

DITTRICH, S., DITTRICH L. (2005). *Lexikon der Tiersymbole: Tiere als Sinnbilder in der Malerei des 14. – 17. Jahrhunderts*. Petersberg: Imhof

DÍAZ PADRÓN, M. (2006). *Un Van Dyck de España en la Corona de Inglaterra: adiciones y precisiones a „San Martín partiendo su capa“ del palacio de Windsor*. In BSAA Arte: Boletín del Seminario de Estudios de Arte, č. 72, s. 159–175

GALAVICS, G. (2001). Die Künstlerische Repräsentation der Habsburger-Könige in Ungarn bis 1848. In I. Fazekas. *Kaiser und König: 1526–1918. Eine historische Reise. Österreich und Ungarn*. Wien: Collegium Hungaricum und Österr. Nationalbibliothek, s. 9–18

GOMBRICH, E. H. Aims and Limits of Iconology. In Idem, *Symbolic images: studies in the art of the Renaissance*. Oxford: Phaidon, 1978, s. 1–22

²⁰ Vizualne pramene a netlačené pramene sú uvádzané v jednotlivých poznámkach pod čiarou.

HALKO, J., KOMORNÝ Š. (2010). *Dóm: Katedrála sv. Martina v Bratislave*. Bratislava: Lúč

HERTEL, S. (2016). *Maria Theresia als „König von Ungarn“ im Krönungszeremoniell in Preßburg (1741)*. In *Frühneuzeit-Info*, roč. 27, č. 3, s. 110–123

HOLČÍK, Š. (2005). *Korunovačné slávnosti: Bratislava 1563–1830*. Bratislava: Ikar

KOSTKA, J. (Ed.). (1954). *Donner a jeho okruh na Slovensku*. Bratislava: Tvar

KREUL, A. (2006). *Johann Bernhard Fischer von Erlach. Regie der Relation*. Salzburg: Pustet

LENGYELOVÁ, T. (2016). *Život na šľachtickom dvore. Odev, strava, domácnosť, hygiena, voľný čas*. Bratislava: Slovart

MALÍKOVÁ, M. (1993). *Juraj Rafael Donner a Bratislava*. Bratislava: Pallas

MATSCHE, F. (1981). *Die Kunst im Dienst der Staatsidee Kaiser Karls VI. Ikonographie, Ikonologie und Programmatik des „Kaiserstils“*. Berlin / New York: De Gruyter

MOJZER, M. (1989). Egy jelmezes mecénás. Esterházy Imre hercegprímás. In: F. Tőkei (Ed.), *Sub minervae nationis praesidio*. Budapest: ELTE, s. 64–70

MOJZER, M. (1992). *L'altare tardobarocco: il caso dell'altar maggiore del Duomo di Bratislava*. In *Arte cristiana*, roč. 80, zv. 753, s. 467–472

PANOFSKY, E. (2013). Ikonografie a Ikonologie: Úvod do studia renesančního umění. In Idem, *Význam ve výtvarném umění*. Praha: Malvern, s. 41–72

POLLEROß, F. (2018). „Theatro della Gloria Austriaca“. Das Reiterporträt als Herrschaftszeichen der Casa de Austria. In A. Merle, É. Leroy du Cardonnoy. *Les Habsbourg en Europe. Circulations, échanges, regards croisés*. Reims: Épure, s. 79–92

PÖTZL-MALÍKOVÁ, M. (1992). *Georg Raphael Donner: Sv. Martin so zobraťom*. In *Pamiatky a múzeá*, č. 5–6, s. 28–30

SÁGVÁRI, G., SOMOGYI, G. (1999). *Das Buch der Husaren*. Budapest: Magyar Könyvklub

SERFŐZŐ, S. (2020). Themen und Formen der Repräsentation Maria Theresias in Ungarn. In W. Telesko, S. Linsboth, S. *Die Repräsentation Maria Theresias: Herrschaft und Bildpolitik im Zeitalter der Aufklärung*. Wien: Böhlau, s. 301–312

SERFŐZŐ, S. (2021). A Magyar és az Erdélyi Udvari Kancellária bécsi palotájának Habsburg portrégalériái. In B. Gulyás, Á. Mikó, B. Ugry. *Reneszánsz és barokk Magyarországon. Művészettörténeti tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet, s. 219–250

SCHEMPER-SPARHOLZ, I. (1996). *Lovasszobor az oltáron: gondolatok Georg Raphael Donner pozsonyi fooltáráról, Josef Thaddäus Stammel gráci Szent Marton-oltárával összehasonlítva*. In Művészettörténeti értesítő, roč. 45, č. 3–4, s. 157–168

SKALA, H. (2005). *Slávne časy cisárskej jazdy v 17.–19. storočí*. Prešov: Universum

ŽÁRY, J. (1990). *Dóm sv. Martina v Bratislave*, Bratislava: Tatran

ZMENY V REPRODUKČNOM SPRÁVANÍ NA SLOVENSKU A VPLYV VZDELANIA NA PLODNOSŤ ŽIEN

TRANSFORMATION OF REPRODUCTIVE BEHAVIOR IN SLOVAKIA AND THE INFLUENCE OF EDUCATION ON WOMEN'S FERTILITY

Daša RYŠAVÁ

Katedra sociológie, FF, Trnavská univerzita v Trnave, Hornopotočná 23,
918 43 Trnava, dasa.rysava@tvu.sk

Abstrakt: Už niekoľko desaťročí sme na Slovensku svedkami dynamických a historicky jedinečných zmien v reprodukčnom správaní. Azda najväčšia pozornosť je venovaná transformácii plodnosti a zmenám v mierach pôrodnosti. Práve pôrodnosť predstavuje jeden z najdôležitejších prvkov demografického vývoja, pretože výrazne ovplyvňuje celkové zloženie našej populácie. V súčasnosti sa téma pôrodnosti stáva pomerne diskutovanou, pretože väčšina európskych krajín čelí problému nízkej pôrodnosti a výnimkou nie je ani Slovensko. Je dôležité uvedomiť si, že miera pôrodnosti je ovplyvňovaná mnohými faktormi a jedným z nich je aj vzdelanie, a jeho vplyv na plodnosť žien.

Kľúčové slová: reprodukčné správanie; plodnosť; pôrodnosť; vzdelanie žien

Abstract: We have been seeing dynamic and historically unique changes in reproductive behavior in Slovakia for several decades. The greatest attention is paid to the transformation of fertility and changes in the birth rate. The birth rate is one of the most important elements of demographic development. It affects the age structure of our population. The topic of birth rate becomes quite discussed, because the problem of low birth rate is a problem of most European countries and also of Slovakia. It is important to know that many factors affect birth rates and one of them is education and its effect on women's fertility.

Key words: reproductive behavior; birth rate; fertility; women's education

Vývoj pôrodnosti na Slovensku

Za posledných 60 rokov prešlo Slovensko výraznou transformáciou pôrodnosti a plodnosti. Z krajiny, ktorá sa v minulosti vyznačovala vysokou mierou pôrodnosti sa stala krajina s nízkou pôrodnosťou, ktorá v súčasnosti nedosahuje ani záchovnú hodnotu, teda 2,1 dieťaťa na jednu ženu a podobne

je to aj v iných európskych krajinách. Ak sa pozrieme do histórie, zistíme, že na Slovensku bola situácia kolísavá a striedali sa tu obdobia dočasného nárastu s obdobiami prudkého poklesu, či stagnácie. Vo všeobecnosti ale platí, že vývoj pôrodnosti na Slovensku mal skôr nestály, kolísavý charakter, smerujúci k poklesu. Vychádzať ale musíme zo skutočnosti, že klesajúci trend pôrodnosti odráža transformáciu od agrárnej spoločnosti a veľkých rodín, k modernej, priemyselnej spoločnosti, ktorá sa vyznačuje dvojdetnými rodinami, typickými najmä pre éru 70. a 80. rokov 20. storočia. Ak sa pozrieme na dlhodobjší vývoj pôrodnosti na Slovensku, a to od roku 1921, môžeme identifikovať tri hlavné obdobia jej poklesu. Prvý pokles sme zaznamenali v 30. rokoch 20. storočia, čo dokazuje fakt, že *„medzi ženami narodenými v 30. až koncom 50. rokov 20. storočia, sa priemerná veľkosť rodiny zmenšila z 2,9 na 2,2 dieťaťa (Potančoková a kol., 2008, s. 975).“* Po prvej svetovej vojne síce došlo k nárastu narodených detí a tiež k nárastu uzavretých sobášov, čo predstavovalo nárast plodnosti na maximum v medzivojnovom období, avšak *„hrubá miera pôrodnosti v rokoch 1925 až 1940 postupne poklesla z 35,3 na 22,8 živonarodených detí na tisíc obyvateľov (Džambazovič, 2012, s. 21).“* Na tento pokles mala vplyv najmä vtedajšia hospodárska kríza, ktorá so sebou priniesla zníženie životnej úrovne a spolu s ňou aj strach z budúcnosti.

Druhý pokles pôrodnosti nastal na začiatku 50. a 60. rokov. V období počas rokov 1951 až 1968, klesla pôrodnosť z hodnoty 28,8 živonarodených detí na tisíc obyvateľov na úroveň 17,2 živonarodených detí na tisíc obyvateľov. Možným vysvetlením je doznievajúci nárast pôrodnosti po druhej svetovej vojne v dôsledku odkladaných pôrodov žien zo silných populačných ročníkov z 20. rokov 20. storočia (Džambazovič, 2012).

Tretí pokles pôrodnosti má dlhodobý charakter a trvá od roku 1976 až do začiatku 21. storočia. I keď na konci 80. rokov došlo ku krátkodobému zvýšeniu pôrodnosti, od roku 1990 sa pokles pôrodnosti ešte viac zintenzívnil. Začiatky 90. rokov predstavovali pre Slovensko obdobie výrazných, dynamických zmien, ktoré sa odrazili najmä v rodinnom a reprodukčnom správaní mladých ľudí na Slovensku. Nové politické a spoločenské podmienky, ktoré nastali po roku 1989 po páde železnej opony, zmazali dovtedy charakteristické črty demografickej reprodukcie východného-socialistického modelu. Ako uvádza Šprocha (in Džambazovič a kol., 2020) *„už v prvej polovici 90. rokov sledujeme jednak výrazný pokles intenzity sobášnosti, plodnosti*

a úrovne umelej potratovosti pri kontinuálnom odkladaní manželských a reprodukčných štartov, ako aj uvoľňovanie dovtedy úzkeho prepojenia života v manželskom zväzku a realizácii reprodukčných zámerov (s. 50).“

Na začiatku nového milénia, v roku 2002, dosiahlo Slovensko najväčší pokles plodnosti. Hrubá miera pôrodnosti v tomto roku predstavovala zatiaľ svoju historicky najnižšiu úroveň a to 9,5 živonarodených detí na tisíc obyvateľov (Džambazovič, 2012). To sa odzrkadlilo aj na hodnotách úhrnnej plodnosti v jednotlivých okresoch Slovenska. *„V celkovo až 53 okresoch sa úhrnná plodnosť dostala pod hranicu 1,3 dieťaťa na ženu, ktorá je považovaná za extrémne nízku (Šprocha a kol., 2019, s. 52).“* Extrémne nízka plodnosť bola na začiatku 21. storočia vo väčšine okresov na Slovensku determinovaná nízkou intenzitou rodenia prvých detí. Odkladanie materstva, rodenie detí vo vyššom veku a starnutie vekového profilu mier plodnosti, predstavujú hlavné trendy v reprodukcii na Slovensku v posledných troch desaťročiach (Šprocha a kol., 2019). Aj napriek týmto trendom však môžeme v súčasnosti badať postupný rast mier pôrodnosti, i keď v tomto prípade môžeme skôr hovoriť o jej miernej stabilizácii, než o významnom náraste.

Premena vzdelanostnej štruktúry na Slovensku

Vzdelanie je považované za jeden z najdôležitejších faktorov časovania a intenzity materských štartov a reprodukčných zámerov. V poslednom štvrtročí sme na Slovensku svedkami transformácie vzdelanostných dráh mladých žien a spolu s tým spojenou transformáciou reprodukčného správania. Práve štruktúra obyvateľstva podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania patrí medzi najdynamickejšie meniace sa populačné štruktúry na Slovensku (Šprocha, Tišliar, 2019). Táto dynamická zmena sa týka predovšetkým vekových kohort žien, ktoré sa narodili v 70. až 90. rokoch minulého storočia. Práve u týchto žien môžeme identifikovať najväčšie zmeny v reprodukčnom správaní. Možno teda predpokladať, že nárast vyšších stupňov vzdelania spolu so zmenami v životných dráhach mladých dospelých, výrazne podmieňujú premenu reprodukčného a rodinného správania na Slovensku (Potančoková, 2008).

Aby sme lepšie pochopili zmeny, ktoré nastali v súvislosti s výškou dosiahnutého vzdelania a plodnosťou žien, budeme vychádzať z povojnového obdobia. Na základe výsledkov prvého povojnového Československého sčítania obyvateľov možno povedať, že Slovensko bolo pomerne homogénne

pokiaľ ide o najvyššie dosiahnuté vzdelanie, pri čom tu prevládalo najmä základné vzdelanie. Úroveň dosiahnutého vzdelania sa pohybovala na veľmi nízkej úrovni a len „približne 7 % žien a 11 % mužov starších ako 15 rokov malo vyššie ako základné vzdelanie (Šprocha, Tišliar, 2019, s. 19).“

Dopyt po kvalifikovanej pracovnej sile prišiel až v 50. a 60. rokoch spolu s industrializáciou a so zameraním hospodárstva na ťažký priemysel. Nevyhnutnosťou preto bolo zvýšiť dosiahnuté vzdelanie a to nielen v prípade mladých ľudí, ale aj u ľudí, ktorí vzdelanostný proces absolvovali, no ich vzdelanie nevyhovovalo praktickým potrebám (Sobotka, 2011). Došlo tak k zníženiu podielu mužov a najmä žien len so základným vzdelaním v prospech absolventov stredoškolského stupňa. Naďalej však boli vyššie formy vzdelania nadobúdané len malou časťou obyvateľstva, a to najmä z dôvodu straty motivácie k ďalšiemu štúdiu a poklesu hodnoty vzdelania v spoločnosti (Tuček a kol., 2003). Po páde minulého režimu prešlo obyvateľstvo Slovenska jedinečnými kvantitatívno-kvalitatívnymi zmenami. Celospoločenská zmena klímy a zmeny na trhu práce prispeli k zmene pohľadu na vzdelanie a jeho hodnotu. V tomto období sa práve „vzdelanie stáva dôležitým ekonomickým faktorom pre úspech jednotlivca na trhu práce (Šprocha, Tišliar, 2019, s. 21).“ Práve preto je jedným z hlavných znakov transformácie vzdelanostných dráh mladých ľudí na Slovensku príklon k sekundárnemu a najmä terciárnemu stupňu vzdelania. Kým v minulosti bolo vysokoškolské vzdelanie najmä doménou mužov, v poslednej dekáde na vysokých školách častejšie študujú ženy. Na základe výsledkov sčítania obyvateľov sa podarilo odhaliť, že medzi rokmi 1991-2001 došlo len k miernemu nárastu žien s vysokoškolským vzdelaním, zatiaľ čo do ďalšieho sčítania v roku 2011, sa naplno prejavila transformácia vzdelanostnej štruktúry a dopyt po vysokoškolskom vzdelaní (Vaňo, 2015). Podľa výsledkov sčítania obyvateľov, domov a bytov z roku 2011 prekročil podiel žien s vysokoškolským vzdelaním vo veku 25 a 26 rokov hranicu 40% (ŠÚ SR).

Vzdelanie žien a zmeny v plodnosti

Obdobie po roku 1989 predstavuje špecifický úsek vo vývoji plodnosti na Slovensku. Môžeme ho rozdeliť do dvoch vývojových fáz. Prvá fáza predstavuje začiatok nového milénia, kedy v prvej polovici 90. rokov dochádza k dynamickému poklesu plodnosti (Sobotka, 2011). V druhej

polovici 90. rokov tento pokles pokračoval, no nebol až tak dramatický. Táto fáza sa ukončila v roku 2002, kedy intenzita rodenia detí dosiahla na Slovensku historicky najnižšiu úroveň (Šprocha, Tišliar, 2018). Druhá vývojová etapa sa vyznačovala nárastom intenzity plodnosti, ku ktorej prišlo najmä medzi rokmi 2007-2009 (Vaňo, 2012). Tento stav dočasne narušila hospodárska kríza, no postupná stabilizácia so sebou priniesla aj oživenie rastu plodnosti, ktorý v podstate pretrváva do súčasnosti. Najvyššiu intenzitu rodenia detí nachádzame na začiatku 90. rokov, ako aj v nedávnej súčasnosti u žien s najnižším vzdelaním. Kým na začiatku 90. rokov pomerne veľký počet žien dosahovalo základné vzdelanie, sčítanie z roku 2011 dokazuje, že sa ich početnosť radikálne znížila (Šprocha, 2015). Tento vzdelanostný model je tak preferovaný len v určitej skupine osôb, najmä u rómskych žien z marginalizovaných rómskych komunít. V ostatných vzdelanostných skupinách pozorujeme pokles realizovanej plodnosti. Najviac sa tento pokles prejavil u žien so stredoškolským vzdelaním, najmä u žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity (Šprocha, 2015). „Priemerný počet detí narodených jednej žene so stredoškolským vzdelaním bez maturity klesol z pôvodných takmer 1,9 dieťaťa na ženu na menej ako 1,5 dieťaťa a v prípade žien s úplným stredoškolským vzdelaním to bolo z takmer 1,6 na necelých 1,2 dieťaťa (Šprocha, Tišliar, 2019, s. 30).“ Podľa údajov dostupných z roku 2011 majú so značným odstupom najvyššiu plodnosť po ženách so základným vzdelaním ženy so stredoškolským vzdelaním bez maturity (ŠÚ SR). U žien s vysokoškolským vzdelaním pozorujeme výrazný nárast plodnosti vo vyššom veku, pričom svojou intenzitou rodenia detí predbehli ženy s úplným stredoškolským vzdelaním (Potančoková, 2011). Možno preto povedať, že ženy s vysokoškolským vzdelaním síce najvýraznejšie odkladajú rodenie detí, no zároveň v ich prípade dochádza k najväčšiemu oživeniu reprodukcie, ktoré je sústredené do druhej polovice ich reprodukčného obdobia (Potančoková, 2013). Z uvedeného teda vyplýva, že z pomedzi sledovaných vzdelanostných skupín sa ukazuje ako najproblematickejšia práve skupina žien so stredoškolským vzdelaním s maturitou (Šprocha, Tišliar, 2019).

Z pohľadu rozloženia mier plodnosti podľa veku a vzdelanie je evidentné, že nastala výrazná premena reprodukčných modelov. Určitou výnimkou sú len ženy so základným vzdelaním, pretože v ich prípade aj naďalej

pozorujeme viaceré znaky typické pre režim plodnosti prevládajúci na Slovensku pred rokom 1989. V ostatných prípadoch sme svedkami poklesu intenzity plodnosti najmä v mladom a veľmi mladom veku. Platí pritom, že s narastajúcou úrovňou vzdelania rastie aj posun plodnosti do vyššieho veku. Predovšetkým u žien s vysokoškolským vzdelaním bol pokles plodnosti v mladom veku a jej posun do vyššieho veku veľmi výrazný. Ako uvádza Šprocha (2019), u týchto žien došlo k nárastu z 25 rokov na 28 rokov a len štvrtina pôrodov je u absolventiek vysokých škôl realizovaná pred dosiahnutím 28. roku života. Čo sa týka stredoškolsky vzdelaných žien, na začiatku 90. rokov sa štvrtina pôrodov u žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity odohrávala pred dovŕšením 20. roku, v súčasnosti je to tesne po dosiahnutí 23 rokov. Pokiaľ ide o ženy so základným vzdelaním, tri štvrtiny z celkového počtu živonarodených detí sa narodí týmto ženám pred dovŕšením 27 rokov. Ukazuje sa teda pozitívny vzdelanostný gradient medzi vzdelaním a nárastom plodnosti do vyššieho veku, a potvrdzujú to viaceré zahraničné štúdie, ktoré hlavné dôvody odkladania reprodukcia vidia v predlžovaní obdobia vzdelávania v spojitosti s problematickou situáciou mladých ľudí na trhu práce, s ekonomickou nestabilitou a s riešením rezidenčnej samostatnosti (Mills a kol., 2011).

Obdobie strávené štúdiom *častokrát* predstavuje obdobie, ktoré je vnímané ako nezlúčiteľné s formovaním rodiny (Baizán a kol., 2003). Proces získavania vyššieho vzdelania, je z hľadiska konceptu životnej dráhy, vnímané ako odkladanie ekonomickej nezávislosti, odkladanie vstupu na trh práce a stým spojené predlžovanie vstupu do dospelosti (Kohler a kol., 2002). Podľa Sobotku (2008) sa vzdelanejšie ženy snažia častejšie získať stabilnú pracovnú pozíciu a dosiahnuť finančné zabezpečenie. Pre ženy s vyšším vzdelaním je uspokojivá ekonomická situácia predpokladom k ekonomickej nezávislosti, a práve z toho dôvodu môže neistota na trhu práce či nestabilný príjem pôsobiť na plodnosť negatívne. Naopak u žien s nižším vzdelaním je tento vzťah zložitejší a dokonca tu možno badať opačný efekt a to ten, že materstvo je vnímané ako nástroj znižovania neistoty, ktorá by inak tieto ženy čakala na trhu práce (Friedman a kol., 1994). Rovnako je materstvo a rodičovstvo žien s nižším vzdelaním spojené so zaistením určitého, a častokrát aj jediného zdroju príjmu (Šprocha, Tišliar, 2019).

Literatúra

Baizán, P. - Aassve, A. - Billari, C. F. 2003. Cohabitation, marriage, and first birth: The interrelationship of family formation events in Spain. *European Journal of Population* 19, č. 2, 2003, s. 147-169.

Džambazovič, R. 2012. Rodinné správanie v demografických dátach. Bratislava: STIMMUL. 2012. 117 s. ISBN 978-80-8127-052. [cit. 1.3.2023].

Džambazovič, R. a kol. 2020. Zamerané na mladých ľudí. Banská Bystrica: Belianum. 2020. 143 s. ISBN 978-80-557-1545-2. [cit. 2.3.2023].

Friedman, D. - Hechter, M. - Kanazawa, S. 1994. Theory of the Value of Children. *Demography* 1994, vol. 31, s. 375-401.

Kohler, H.-P. – Billari, F. C. – Ortega, J. A. 2002. The Emergence of Lowest - Low Fertility in Europe During the 1990s. *Population and Development Review*. 2002, vol. 28, n. 4, s. 641–680.

Mills, M. et al. 2011. Why do people postpone parenthood? Reasons and social policy incentives. *Human Reproduction Update*, 2011, vol. 17, n. 6, s. 848–860.

Potančoková, M. 2008. Plodnosť žien na Slovensku v období rokov 1950–2007 v generačnom pohľade. Bratislava: INFOSTAT, 2008. 59 s. ISBN 978-80-89398-04-1. [cit. 3.3.2023].

Potančoková, M. 2011. Zmena reprodukčného správania populácie Slovenska po roku 1989: trendy, príčiny a dôsledky. In: Piscová, M. (ed.) *Desaťročia premien slovenskej spoločnosti*. Bratislava: VEDA, SAV, 2011, s. 142- 159. ISBN 978-80-85544-69-5.

Potančoková, M. 2013. Aká je intenzita plodnosti na Slovensku? Alternatívne indikátory plodnosti žien. In: *Forum Statisticum Slovaca*, 2013, s. 82-90.

Sobotka, T. a kol. 2008. Czech Republic: A rapid transformation of fertility and family behaviour after the collapse of state socialism. *Demographic Research*, vol. 19, n. 14, 2008, s. 403–454.

Sobotka, T. 2011. Fertility in Central and Eastern Europe after 1989: Collapse and Gradual Recovery. In: *Historical Social Research*, 2011, vol. 36, n. 2, s. 246–296.

Šprocha, B. 2015. Transformácia reprodukčného správania a rodinné domácnosti na Slovensku. In: I. Chorvát, Ivan – R. Dtžambazovič (eds.) Rodina na Slovensku v teórii a vo výskume. Bratislava: STIMUL, 2015, s. 73–77. ISBN 978-80-8127-152-6.

Šprocha, B. - Tišliar, P. 2018. 100 rokov obyvateľstva Slovenska: od vzniku Československa po súčasnosť. Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2018. ISBN 978-80-89881-14-7.

Šprocha, B. 2019. Demografická budúcnosť EÚ v prognózach eurostatu. In: Slovenská štatistika a demografia, vol. 29, n. 2, s. 48-65.

ŠPROCHA, B., TIŠLIAR, P. 2019. Najvyššie dosiahnuté vzdelanie a jeho vplyv na transformujúce sa reprodukčné správanie žien na Slovensku. Bratislava: PU SAV. 2019. 135 s. ISBN 978-80-89524-38-9. [cit. 3.3.2023].

ŠPROCHA, B. a kol. 2019. Populačný vývoj v krajoch a okresoch Slovenska od začiatku 21. storočia. Bratislava: INFOSTAT. 2019. 147 s. ISBN 978-80-89398-38-6. [cit. 3.3.2023].

TUČEK, M. a kol. Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí. Praha: SLON, 2003. ISBN 80-86429-22-9.

VAŇO, Boris (ed.). Populačný vývoj v Slovenskej republike 2011. Bratislava: INFOSTAT, 2012. ISBN 978-80-89398-21-8.

VAŇO, B. 2015. Súčasný a očakávaný populačný vývoj na Slovensku a jeho spoločenské a ekonomické dopady. Bratislava: Prognostický ústav Slovenskej akadémie vied. Prognostické práce. 2015. vol. 7, c. 3, s. 273-293. [cit. 5.3.2023].

PORTRÉTNÁ MALBA V ÉRE SVOJEJ TECHNICKEJ REPRODUKOVATELNOSTI

A PORTRAIT PAINTING IN THE AGE OF MECHANICAL REPRODUCTION

Andrea SMITKOVÁ

Katedra dejín a teórie umenia FF TU, Hornopotočná 23, Trnava 918 43

andrea.smitkova@tvu.sk, mgr.andrea.smitkova@gmail.com

Abstrakt: Portrét druhej polovice 19. storočia prechádza radikálnou zmenou. S príchodom fotografie sa mení jeho percepcia, na jednej strane končí historický portrét s jeho pevne stanoveným účelom a na druhej strane sa oslobodzuje od idey zobrazenia presnej podoby podľa prírody. Túto funkciu na seba preberá fotografia. Maliarsky portrét prelomu storočí sa vzdáva od tradície akademizmu, aj keď nie v celom spektre. Prístup umelcov k novej situácii bol rôzny, niektorí kapitulovali a iní využívali inováciu vo svoj prospech. Skepsa voči maliarskemu portrétu neprebíhala len u samotných maliarov, ale odrážala sa aj v dobových textoch.

Kľúčové slová: fotografia; portrét; dagerotypia;

Abstract: The portrait of the second half 19th century is undergoing a radical change. With the discovery of photography, its perception changed. On one hand the historical portrait with its traditional purpose was disappearing, and on the other hand it freed itself from the limits of imitating the nature. Photography takes over this function. The painted portrait at the turn of the century moves away from the tradition of academicism, although not in the whole spectrum. The approach of the artists to the new situation is different, some capitulated and some used the innovation in their favour. Scepticism towards portraiture was not only held by the painters themselves, but was also reflected in texts.

Keywords: photography; portrait; daguerreotypy;

Postavenie portrétného maliarstva sa po stáročia nemenilo, zostával jeho jasne vymedzený účel, ale aj jeho nesmierna obľúbenosť v najvyšších spoločenských vrstvách. Počas prvej polovice 19. storočia sláva portrétného žánru zažívala rozmach, či už sa jednalo o reprezentatívne portréty alebo o miniatúry. Hlavným dôvodom bol zvyšujúci sa dopyt po portrétoch spôsobený zmenami v dobovej spoločnosti. „Pred vynálezom fotografie sa nechal každý váženy človek aspoň raz za život maliarsky portrétovať.“

(Gombrich, 1995, s. 525) No už v druhej polovici 19. storočia prichádza ústup maliarskeho portrétného umenia, ktorý je spôsobený novými vynálezmi. Postupne nastupuje dagerotypia a technické zdokonaľovanie sa fotografie. Tento zlom pozvoľna znižoval počet portrétistov a ich miesto preberala oveľa finančne i časovo dostupnejšia fotografia. Portrétisti hľadali spôsob, ako sa vyrovnáť s novinkou, niektorí kapitulovali a iní využívali techniku na zjednodušenie svojej vlastnej práce i zvýšenie produktivity. Až v poslednej tretine 19. storočia sa portrét začínal oslobodzovať od tradičného chápania tohto žánru. No niektorí portrétisti napriek zmenám tvorili v tendenciách tradície akademizmu 19. storočia, aj dlho po vynáleze fotografie. Napokon maľovaný portrét prežil a prebral nové podnety.

Pred možnosťou mechanicky reprodukovateľného diela boli portrétna zobrazenia rozmnožované vytváraním maľovaných kópií. Pri štúdiu portrétnych obrazov len s námahou rozpoznávame, či ide o portrét podľa prírody, teda podľa živej osoby, alebo len o kópiu. Vzorom pre kópie sa mohli stať maľby, grafiky, ale aj fotografie. V hľadácku výskumníkov sa nachádza pátranie po týchto predlohách, no často je toto hľadanie akoby detektívkou s neistým koncom. Dnes pri portrétoch existuje značná otázka autenticity a reprodukcie, no pre 19. storočie nehrala kľúčovú rolu. Nové sociálne postavenie šľachtických rodín vytváralo potrebu vytvárania rodinných portrétnych galérií, ako miest pamäti – kroniky rodu. Prostredníctvom nej dokazovali starobylosť svojho rodu. Nezriedka zadávali umelcom zákazky na výrobu reprodukcii portrétov známych historických osobností, ako dôkaz, že sú s nimi rodovo prepojení neslúžili len portréty, ale aj rodokmene. Takúto snahu o mystifikáciu badať napríklad v rodovej portrétnej galérii rodiny Zay, v ktorej sa vo svojom dlhodobom výskume bližšie venujem, konkrétne pri portrétoch významných predstaviteľov uhorských dejín: Mateja Korvína, Juraja Thurza, Štefana Báthoryho, dnes nezvestného portrétny Alžbety Báthoryovej. Vzhľadom na ich nízku kvalitu, predpokladáme, že by sa mohlo jednať o kópie obrazov podľa fotografií originálov. Čo reprezentuje ďalší aspekt využívania fotografie v druhej polovici 19. storočia ako istý medzi článok *fotografie originálu*, podľa ktorej vznikali kópie. Šľachtické rodiny si nechávali maľovať kópie žijúcich, ale i dávno zomretých predkov aj z pragmatických dôvodov, rozmnožovania malieb do ďalších sídiel, ktoré obývali. Samozrejme, tento proces sa s rozšírením fotografie zjednodušil a spôsobil zmeny v uvažovaní o portréte.

Rozvoj fotografického portréu korešponduje s veľmi dôležitou fázou sociálneho vzostupu západnej Európy: veľká časť populácie, stredná trieda, nadobúdala ekonomickú i politickú silu. Takmer všetko začalo byť produkované vo veľkých množstvách a ani portrét nebol výnimkou. Zvyšujúci sa dopyt prinášal inovatívne spôsoby zachytenia ľudskej podoby. Vzmáhajúce sa triedy si prisvojili vkusové konvencie vysokej šľachty a adaptovali ich na svoje vlastné požiadavky, ktoré súviseli s kultom individualizmu. V prvej polovici 19. storočia boli preto veľmi obľúbené miniatúrne portréty. Prvé mechanické portréty vznikali už počas vlády Ľudovíta XIV. ako siluety (vyrezávané profily z čierneho lesklého papiera). V roku 1786 začal Gilles Louis Chrétien experimentovať s novou technikou, ktorá kombinovala siluetu a rytectvo: fyzionotráciu (z francúzskeho physionotrace). Predstavovala veľký krok k mechanickému zobrazeniu portréu a medzi rokmi 1786 – 1830 bola vo Francúzsku obľúbená. (Freund, 1980, s. 11) Fyzionotrácia je založená na princípe pantografu, ktorý mechanicky reprodukuje kresbu cez prepojené posuvné ramená. Tento stroj pomáhal zachytiť profil portrétovaného, jednoducho ho zmenšiť či zväčšiť a preniesť na matricu. Maliari miniatúr rýchlo prebrali novú techniku, najznámejší boli Quenedey, Gonord, a Chretien. *„Dnes predstavujú tieto portréty skôr dokumentačnú hodnotu ako umeleckú, ukazujú stále rovnaký, plochý, štylizovaný, zamrznutý výraz. A pri maľovaných portrétoch môžeme stále vidieť viac ako len podobu medzi modelom a kópiou, môže evokovať vnútro portrétovaného. Fyzionotrácia dokázala mechanicky kopírovať tvár s matematickou presnosťou, ale chýbala jej umelecká intuícia.“* (Freund, 1980, s. 18)

S rastúcou obľubou fotografie a jej masívnejším využívaním sa vyhradzovali voči novému spracovaniu portréu aj niektorí doboví historici umenia. Novú situáciu ako nepriaznivú pre tradíciu maliarskeho portrét vnímal aj Jacob Burckhardt (1818 – 1897), ktorý na prednáške v marci 1885 hovoril o portréte ako *„síce nie o úplne mŕtvom, ale predsa len popularita maliarskeho zobrazenia jednotlivca alebo skupiny osôb klesala v súvislosti s dagerotypiou a fotografiou. V období modernizácie, rozširovania železníc a priemyslu, zrýchľovania života je portrét celkovo ponechaný na mechanický proces.“* Pre Burckhardta (1918, s. 266) je celkovo konfrontácia s portrétnym maliarskym obrazom historicky uzavretým celkom. Vynález fotografie teda predurčil pre neho úpadok celého maliarskeho portrétného

žánru a/alebo jeho modifikáciu i prehodnotenie.

Nemecký historik umenia Wilhem Waetzold (1880-1945) fotografiu považoval iba za mechanickú repliku skutočnosti, dokonca pre neho nemala nič spoločné s duševnou prácou. Akékoľvek porovnanie malby s fotografiou považoval za irelevantné, ak sa malo použiť len ako základ pre umelecké dielo. Vo svojej knihe venovanej umeniu portrétu (1908, s.24) porovnával maliarske prevedenie s fotografiou. Píše v nej, že fotografia oveľa vernejšie zachytila individuálne črty. No, nedokázala sprostredkovať proces pri tvorbe portrétu, kedy sa najprv v skice zachytia hlavné črty a potom pridávajú detaily a pri každej vrstve pôsobí obraz inak. Podľa neho fotoaparát nie je oko a nedokáže sprostredkovať to, čo je „videné“. Aby sa fotografia stala umeleckým dielom, nemôže ísť len o zachytenie podľa prírody, musí prebehnúť umelecký proces tvorby. Ďalšou otázkou, ktorou sa zaoberal Waetzold (1908, s. 261), bola farebnosť. Čiernobielu fotografiu nie je možné porovnať s grafickými technikami, v ktorých sa umelec snaží farebnú škálu preniesť do línií a jasu. Proces pôsobí od začiatku úplne inak, ak čierno-biela fotografia iba vynecháva kolorit.

Dagerotypia – predchodkyňa fotografie (celosvetovo predstavená v roku 1839) – ešte nepatrila k metóde ľahkej reprodukovateľnosti diela. Čím sa približovala k tradičnej malbe, v ktorej sa tvoria obrazy len v jednom exemplári, no poskytovala rýchlejší a verný záznam osoby. Dagerotypia sa rozširovala tak, že kresliari a rytci z nej vytvárali lepty, akvatinty, litografie či xylografie, a potom tlačili grafické listy. Prvé ateliéry vznikali od roku 1840. Už v roku 1842 založil dagerotypickú „svetloobrazáreň“ v Prahe aj slovenský maliar Jozef Božetech Klemens. (Hlaváč, 1987, s.54) Po návrate na Slovensko vniesol do portrétnej tvorby ideu národného romantizmu a bol autorom stovky portrétov.

Len dva roky po dagerotypii ju, predovšetkým v Británii, nahradila kalotypia. David Octavius Hill (1802-1870) získal obrovskú zákazku na namaľovanie mnohopočetného skupinového portrétu, keď mal zachytiť účastníkov zhromaždenia, na ktorom založili Slobodnú škótsku cirkev v roku 1843. Na samotnej malbe je viac ako 400 portrétov a obraz má šírku okolo piatich metrov. Hill našiel spôsob realizácie diela za pomoci vtedy novej technológie kalotypie. Technológia mala svoje limity, model musel sedieť aj niekoľko dlhých sekúnd. Napriek technologickým inováciám fotoaparátov, ktoré postupne prichádzali, používal Hill tento spôsob počas

Obr. 1 Endré Hadik-Barkóczy, autor: Rezső Wünsche, olejomalba, 1900, Magyar Nemzeti Múzeum (vľavo). Endré Hadik-Barkóczy, neznámy autor, fotografia, 1896 (?) Magyar Nemzeti Múzeum (vpravo).

celej svojej kariéry, pravdepodobne uprednostňoval jemne rozmazaný obraz. Freund (1980, s. 49) opisuje spôsob, akým Hill použil fotografiu ako skicu pre maľbu a zároveň považuje tieto fotografie za dôležitejší dokument, než samotnú maľbu. Na fotografiách Hill spolupracoval s Robertom Adamsonom päť rokov (1843 – 1848), spolu nafotili okolo 1500 kalotypických portrétov. Portréty boli komponované v pokojnom postoji a geste, kvôli nedokonalosti papierových negatívov boli pozbavené drobnokresby. Slabá citlivosť negatívov potrebovala denné svetlo, preto si zriadili ateliér na voľnom priestranstve. Hill chápal fotografiu ako spôsob urýchlenia svojej práce, ale aj napriek tomu samotnú maľbu tvoril až 23 rokov. V priebehu rokov účastníci zostarli a musel sa vysporiadať s ich súčasným výzorom. Po dokončení obrazu Hill nechal vyfotografovať obraz Thomasovi Annanovi, a tak sa kruh uzatvoril. Maľba, ktorá začala fotografiou, skončila opäť fotografiou.

Gisèle Freund (1908 – 2000) študovala sociológiu a dejiny umenia. V roku 1974 vydala knihu *Fotografia a spoločnosť*, v ktorej analyzuje fotografiu a jej vplyv na súdobú spoločnosť. Podľa nej (1980, s. 10) vzostup fotografie zapríčinil likvidáciu veľkej časti umeleckej produkcie: portrétnej miniatúry. Za desatinu ceny mohol fotograf vyprodukovať vernejší portrét ako maliar, a tým klesol dopyt po portrétnej maľbe a maliari prišli o živobytie. Museli sa s novou situáciou vyrovnávať a niektorí prešli k fotografii. Napriek tomu ranná fotografia bola umelecky hodnotená vyššie ako portrétna miniatúra. Vyplývalo to z technických dôvodov, expozičná doba bola dlhá a vyžadovala sústredenie portrétovaného. Portrétne fotografie zo začiatku poslúžili aj pre spoločenské účely. Prvé fotografie boli spájané s avantgardou a ich zákazníci z veľkej časti tiež. Ľudia, ktorí sa prišli dať odfotografovať, museli byť podporení, aby vydržali nehybne stáť či sedieť. Expozičný čas vo fotografii sa postupným vývojom skracoval a fotografia bola oveľa pohodlnejšia, následne už málokto podnikal tortúru sedieť maliarovi ako model. (Gombrich, 1995, s. 525)

Freund bola portrétnou fotografkou a medzi jej známe diela patria aj portréty Fridy Kahlo, Diega Riveru, Pabla Neruda, Le Corbusiera a mnohých ďalších. Medzi nimi aj Waltera Benjamina (1892 – 1940), s ktorým sa stretla v roku 1932. Spájal ich nielen podobný osud, ale aj priateľstvo. Benjamin publikoval v roku 1936 *„Umelecké dielo v ére svojej technickej reprodukovateľnosti“*. Pre porozumenie pojmu „faktu“ v portréte 19. storočia je táto stať dôležitým odrazovým bodom. Pri reprodukcii totižto upadá autenticita „Tu a Teraz“ umeleckého diela. Benjaminov výklad smeruje k strate histórie či patiny, podľa ktorej sa dá určiť pravosť, dejinná súvislosť a datovanie. (1966, s.19) Paradoxne, práve v šľachtických galériách išlo o úctu k vlastnej histórii, o patinu, no už menej o autenticitu samotného diela. Vo veku technickej reprodukovateľnosti sa znižuje aura diela. Aura umeleckého diela je pre Benjamina *„neopakovanosť a trvalosť, strata aury predstavuje prchavosť a opakovanosť, pri reprodukcii ide o kultúrovú formuláciu hodnoty diela. Z fotografickej dosky sa dá zhotoviť množstvo kópií, a otázka, ktorá z nich je originál, nemá zmysel. V okamžiku, keď nie je možné sa zaoberať otázkou pravosti, mení sa funkcia umenia“*. (1966, s. 21) Ak je podľa fotografie vytvorený nový maľovaný portrét, aura je stratená, no tradícia ostane. Portrét sa stane jedinečným kvôli nevedomosti o predlohe. Je teda možné, že mu auru dodatočne ukradneme

získavaním vedomostí o ňom samotnom. S objavením predlohy teda znížime auru diela?

Portrét má svoju danú funkciu, zmysel existencie, ale i svoj záujem na kópiách a rozširovaní. „V prchavom výraze *Ludskej tváre pôsobí z ranej fotografie naposledy aura. Kultová hodnota sa spája so spomienkou na vzdialených alebo blízkyh zomrelých*“. (Benjamin, 1966, s.24) Vo vernej strnulej spomienke zachováva ich záдумčivú a pominuteľnú krásu. Spor fotografie s maliarstvom v 19. storočí dnes už pôsobí scestne a zmätene. No táto nezhoda bola odrazom zmien v spoločnosti, pohasla rovina autonómnosti a oddialila sa od svojho kultového základu. Príliš veľký dôraz sa kládol na rozhodovanie o otázke, či je fotografia umením, bez toho, aby sa položila oveľa fundamentálnejšia otázka, či sa fotografiou nezmenil celkový charakter umenia.

Technické prostriedky priniesli isté zjednodušenie v portrétnej tvorbe, ale je otázne, či aj kvalitu. Stratená aura má za následok plytkosť výrazov, vyumelkovanosť vo forme a prázdnotu celku. Niektorí portrétisti začali využívať fotografie ako predlohy pre maľby. Príkladom je maliarsky portrét Endré Hadika-Barkóczyho zo zbierky Magyar Nemzeti Múzeum, autor: Rezső Wünsche, 1900, ktorý vznikol podľa fotografie od známeho budapeštianskeho fotografa Lipóta Streliskyho. Pôvodná fotografia sa však nezachovala. V múzejnom katalógu ho porovnávajú s inou fotografiou od neznámeho autora. Portrétovaný je na nej zobrazený v rovnakom uhorskom odeve. Portrét Štefana Ambrózy-Migazziho tiež v uhorskom kroji zo zbierok SNM – Múzea Bojnice (evid. č. XI-0208, autor: József Ferenczy, 1905), ktorý pôvodne pochádzal z kaštieľa v Tesárskych Mlyňanoch, je podobne „inšpirovaný“ fotografiami. Slávny botanik je na fotografiách zachytený v totožnom odeve, no v inom postoji. Fotografie sú datované rokom 1889 a ich autorom je tiež Streliskeho fotografický ateliér.

Za znižovanie hodnoty maliarskeho portréту podľa živého modelu môžu, do istej miery, aj samotní umelci. Herucová (2010, s. 104) popisuje prístup, aký zvolil Franz von Lenbach, ktorý od 70. rokov 19. storočia často využíval fotografiu pri masovej produkcii portrétov. Pomocou optických prístrojov a fotografií vytváral maľby. Neskôr už len nechával nasvietiť záber na plátno so svetlocitlivým podkladom a portrét domaloval pár ťahmi štetca. Pri maľbe podľa fotografie často dochádzalo k strojenejším maliarskym ťahom, na rozdiel od najznámejších umelcových portrétov, ktoré majú

Obr. 2. Štefan Ambrózy-Migazzi, autor: József Ferenczy, olejomalba, 1905, SNM-Múzeum Bojnice (vľavo)). Štefan Ambrózy-Migazzi, autor: Lipót Strelisky, fotografie, 1889 (v strede a napravo).

oveľa voľnejší maliarsky rukopis. Jeho portréty si preto vyžadujú hlbšiu expertízu. Herucová s vysokou pravdepodobnosťou považuje Lenbachove portréty zo zbierky v Šarišskej galérii za diela vytvorené podľa fotografie. Zrýchlenie a zjednodušenie portrétnej maľby prostredníctvom fotografie malo svojich odporcov, ale aj podporovateľov.

Literatúra:

(s. a.). [s.l.]: [s.n.], [online]. [citované 4.3.2023]. Dostupné na internete: <https://gyujtemenyek.mnm.hu/record/-/record/display/manifestation/MNMMUSEUM1469138/7476b68f-f71f-48d5-bcbf-f24560d0990b/solr/0/24/11/12/importDate/DESC>

(s. a.).[s.l.]: [s.n.], [online]. [citované 4.3.2023]. Dostupné na internete: <https://audio.nationalgalleries.org/hill-and-adamson/stops/6/index.html>

BENJAMIN, W. (1966).*Umělecké dílo ve věku své technické reprodukovatelnosti*, In: *Dílo a jeho zdroj*, Praha: Odeon, 428 s.

BURCKHARDT, J. (1918) *Die Anfänge der neuern Portrait Malerei*. In: Jacob Burckhardt *Vorträge 1844-1887*, hrsg. v. E. Dürr. Basel. S.”

// Ed. HANNAVY, J. (2008). *ENCYCLOPEDIA OF Nineteenth-Century Photography*. New York: Taylor&Francis Group 1630 s. ISBN 0-415-97235-3

FREUND, G. (1980). *Photography & Society*. Boston: David R. Godine, 231 s. ISBN 0-87923-250-1

GOMBRICH, E. H. (1995) Příběh umění, Praha: Mladá fronta 683 s. ISBN 80-204-0685-9 s. 523-525

HERUCOVÁ, M. (2010). *Profesori mnichovskej akadémie, ich študenti a ich diela 19. storočia na Slovensku*, s. 78. In: BOŘUTOVÁ, D. – BEŇOVÁ, K. (eds.) *Mnichovská akadémia a Slovensko*, Bratislava: Stimul, 2010, s. 104. ISBN 978-80-8127-01-6

HLAVÁČ, L. (1987). *Dejiny fotografie*. Martin: Osveta, 542 s.

WAETZOLDT, W. (1908). *Kunst des Porträts*. Leipzig: Hirt a Sohn, 1908. s. 23.

STREDOVEKÍ INÍ. REFLEXIA HOMOSEXUÁLNEJ ORIENTÁCIE VO VIZUÁLNEJ KULTÚRE

MEDIEVAL "OTHERS". THE REFLECTION OF HOMOSEXUAL ORIENTATION IN VISUAL CULTURE

Dominik ŠTRBO

Katedra dejín a teórie umenia, Filozofická fakulta, Trnavská univerzita
Ústav dejín umenia, Centrum vied o umení, Slovenská akadémia vied
dominik.strbo@gmail.com

Abstrakt: V súčasnom spoločenskom diskurze sa stále viac otvára otázka rodovej rovnosti, rodovej identity a rodovej reprezentácie. Hoci politika našej krajiny nie je zhovievavá k menšinám, základňa gender štúdií sa pomaly formuje aj v našich domácich podmienkach. Tento príspevok, mapujúci počiatočný stav bádania, poukazuje na rodovú nerovnosť v Európe v období stredoveku na príkladoch vizuálnej kultúry. Bližšie vymedzenie výskumu tvorí otázka homosexuálnej menšiny a spôsoby jej zobrazovania. Aké dobové pramene potvrdzujú nenormatívne formy sexuality, ako zrkadlí stredoveká ikonografia marginalizáciu pohlavia a kto má v rukách opraty moci, to sú jedny z kľúčových otázok, ktorými sa bude zaoberať tento výskum prostredníctvom dejín umenia ako dejín sexuálnej „kontroly“.

Kľúčové slová: gender, stredovek, homoerotika, homosocialita, sodomia

Abstract: The question of gender equality, gender identity and gender representation is increasingly raised in contemporary social discourse. Although our country's policies are not lenient towards minorities, the base of gender studies is slowly taking shape in our domestic context as well. This paper, charting the initial state of research, highlights gender inequality in Europe during the medieval period through examples of visual culture. The question of the homosexual minority and the ways of its depiction form a closer definition of the research. What contemporary sources confirm non-normative forms of sexuality, how medieval iconography mirrors the marginalisation of gender, and who holds the reins of power are some of the key questions that this research will address through art history as a history of sexual "control".

Key words: gender, medieval, homoeroticism, homosociality, sodomy

1. Gender teórie a stredovek

Základným rámcom tohto výskumu sú prejavy homosexuality, alebo nenormatívnej mužskej sexuality, v období stredoveku a ich reflexia v dobovej vizuálnej kultúre. Výskum takéhoto charakteru má však svoje vlastné zákonitosti, pravidlá i problémy. Jedným z prvých problémov je otázka identity a používania náležitých pojmov. Termín homosexualita použil prvýkrát psychiater Richard von Krafft-Ebing v roku 1886 vo svojej knihe *Psychopathia Sexualis*, no medzi počiatočnými pojмами nachádzame i slová uranizmus (Carl Heinrich Ulrich) či inverzia (Sigmund Freud). Je však otázne, či možno aplikovať terminológiu, ktorej počiatky siahajú do 19. storočia, na obdobie, v ktorom dané výrazy ešte nejestvovali, a ktorých význam nás môže navádzať na interpretáciu nehistorickými očami. V zahraničných štúdiách, ktoré sa zaoberajú touto problematikou, sa predchádza ahistorizmom používaním vhodnejších termínov ako sú homoerotika, či homosocialita. (Davis, 2010, s.2) V dobovej reči nazývali muža, ktorý inklinoval k rovnakému pohlaviu prevažne sodomitom, hriešnikom či zločincom a len zriedkavo nachádzame termín mužskej lásky, no i ten nemusí byť nositeľom významu v zmysle fyzickej intimity. Svätý Peter Damiani sa vo svojej knihe *Liber Gomorrhianus* (Kniha Gomory, 1049-1050), ktorou otvorene kritizoval klérus, ostro vyjadril na adresu nenormatívneho sexuálneho správania a muža „inverzných“ sklonov (medicínska klasifikácia, ktorú používal Freud na označenie „homosexuála“) nazýval (okrem iných pomenovaní) aj vir evirate (v prekl. nemužný muž) alebo effeminate (zženštilý). Telo sodomitu tak hriešnym spájaním rodových kategórií len spätne potvrdzovalo binárnu opozíciu muž/žena ako jedinú prirodzenú formu sexuality v predpokladanom heteronormatívnom svete. (Damian, 1982, s.68) Samostatnou otázkou je, ako takýto jedinci vnímali svoju identitu, ako sa charakterizovali či ako o sebe premýšľali. Môže to pôsobiť paradoxne, ale písať korektnú gay históriu (a teda aj históriu queer umenia) niekedy znamená, vynechať také termíny, akým je slovo *gay*. Okrem sebaidentity je pre nás dôležité preskúmať aj rodové postavenie takéhoto muža v stredovekej spoločnosti. Kedy a v akom prostredí boli prejavy lásky k rovnakému pohlaviu do určitej miery povolené a kedy naopak potláčané pod hrozbou trestu či perzekúcie? Títo muži (keďže sa v našom výskume orientujeme prevažne na mužskú „homosexualitu“) na okraji sexuality, mohli dosiahnuť rôzny stupeň marginalizácie.

Kým v ranom kresťanstve predstavovala telesná náklonnosť muža k mužovi len súčasť bežných previnení a primeraným trestom bolo pokánie (pôst, telesné odriekanie, askéza, zriedkavo exkomunikácia), nedochádzalo k rovnakému zaobchádzaniu voči dominantným a submisívnym jedincom. Muži preferujúci pasívnu rolu predstavovali doslova marginalizovanú skupinu uprostred marginalizovanej skupiny (Sauer, 2015, s. 88). Ak muž preferoval ženskú pozíciu pri sexuálnom styku s iným mužom, znamenalo to väčší stupeň poníženia oproti penetrujúcemu jedincovi. Toto vzdanie sa mužskej sily a prechod ku kategórii slabých, koketných a túžbami ovládaných žien, prinášalo vyššiu mieru hanby a poníženia, ale i prísnejšie formy pokánia.

V našom výskume budeme pracovať aj s filozofiou Michela Foucaulta a jeho dejinami sexuality, ktorými nabúral dovtedajšiu predstavu o biologickej dimenzii ľudskej sexuality. V jeho teóriách o sexualite a moci uvádza, že až do 18. storočia boli sexuálne praktiky potláčané nielen kresťanskou pastoráciou, ale aj kanonickým a občianskym právom. Týmto vymedzením sa homoerotické správanie v stredoveku radilo medzi nelegálne aktivity. Vedúce postavenie v sexe zastával manželský styk, na ktorý sa uplatňovali všetky normy, pravidlá, odporúčania, či požiadavky. Tento sex pod dohľadom, smerujúci k plodnosti bez rozkoše, si udržiaval vrcholové postavenie, oproti ktorému bola sodomia podvratnou činnosťou s neistým statusom, a ktorá svojou neprirodzenosťou tvorila špecifickú dimenziu v jednotnom diskurze pokánia a telesného odriekania (Foucault, 1978, s. 37). S uzákonením kresťanstva ako štátneho rímskeho náboženstva tak postupne nadobudla sexuálna morálka podobu doktríny, (Spencer, 1999, s. 65) ktorá vyžadovala potlačenie nenormatívnych identít a ich telesných prejavov. Aplikujúc tak rodové teórie Judith Butler (pokiaľ je to len možné) na obdobie stredoveku, zisťujeme, že kultúrna matrica tohto obdobia si vyžadovala, aby niektoré identity neexistovali. Sú to samozrejme tie identity, ktorých rod sa nezakladá na pohlaví, a ktorých praktiky túžby nevyplývajú z kultúrnych pravidiel rodu či pohlavia. Homosexuálne správanie tak akoby predstavovalo vývojovú chybu a logickú nemožnosť vo sfére stredovekej kultúrnej zrozumiteľnosti (Butler, 2014, s. 57).

Neakceptovanie odlišných foriem sexuality nachádzame naprieč celými cirkevnými dejinami. Záznamy o intímnom splynutí dvoch mužov sprevádzajú negatívne komentáre v kontexte trestania sodomitov či morálneho odsudzovania a obviňovania z kacírstva:

„Preto ich Boh vydal nehanebným náruživostiam. Ich ženy zamenili prirodzený styk za protiprirodzený. A podobne aj muži zanechali prirodzený styk so ženou a zahoreli žiadostivosťou jeden k druhému: muži s mužmi páchali nehanebnosť. Tak si sami na sebe odniesli zaslúženú odplatu za svoje poblúdenie. A pretože si nevedeli vážiť poznanie Boha, Boh ich vydal napospas ich zvrátenému zmyšľaniu, aby robili, čo sa nepatrí“ (Pavlov list Rimanom 1, 26-28);

„Ale skôr, ako si ľahli, mužovia mesta, mužovia Sodomy od chlapca až po starca, celé mesto do posledného chlapa obkolesili dom, vyvolali Lota a povedali mu: „Kde sú mužovia, čo prišli dnes večer k tebe? Prived ich k nám, aby sme s nimi obcovali!“ Tu Lot vyšiel k nim pred dvere, zavrel dvere za sebou a povedal im: „Bratia moji, nože nerobte hriech!“ (Genesis 19, 4-7)

„Nesmieš nečisto obcovať s mužom tak, ako sa pohlavne obcuje so ženou. To by bola ohavnosť!“ (Levitikus 18, 22)

Návod na pokutovanie sexuálnych zločinov obsahuje aj Kniha pokání. Tento stredoveký spovedný manuál odzrkadľuje kontrolu a postoj cirkvi k nepriateľským formám rozkoše. Zaujímavé je na ňom vymenovanie trestov podľa miery previnenia. Ak sa ženatý muž dopustil nevery s iným mužom, odčinenie hriechu predstavovalo najskôr osemdesiat dní o chlebe a vode a po ich skončení štrnásť rokov pôstu. Za interfemorálny styk medzi dvoma mužmi však stačilo len štyridsať dní pokánia (Spencer, 1999, s.70-71). Do akej miery však obyvateľstvo priznalo homoerotické sklony, aké rozličné formy pokánia platili v jednotlivých krajinách a ako rozsiahly bol ich vplyv, to všetko ovplyvňuje komplexnú predstavu o fungovaní a trestaní styku osôb rovnakého pohlavia v období stredoveku.

Ako v každej vednej disciplíne tak aj v historiografii v rámci dejín prenasledovania nenormatívnej sexuality sa objavila antitéza, ktorá priniesla aj pozitívne modely. Výskum v tejto oblasti podnikol v závere 80. rokov John Boswell v knihe *Christianity, Social Tolerance and Homosexuality*, v ktorej vysledoval „gay“ mikro-kultúru uprostred cirkvi. Boswell rekonštruoval históriu koexistencie kresťanstva a homosexuality a rozdelil ich do niekoľkých protirečiacich si fáz:

1. V počiatkoch kresťanstva je stanovisko k sexualite dané rurálnou etikou a úbytkom obyvateľstva, ktorým sa zaoberá propopulačná politika. Nový

zákon nevyjadruje odpor k styku osôb rovnakého pohlavia. V tomto období nájdeme odporcov homosexuálnych prejavov (Ján Zlatoústy) rovnako ako autorov vyjadrujúcich city k iným mužom (Paulinus z Noly).

2. Nasledujúce obdobie raného stredoveku je viac-menej mŕtvym bodom, neumožňujúcim skúmať širšie súvislosti. Homosexuálne sklony nie sú témou verejnosti. Len zopár textov identifikuje Boswell v homoerotických naratívoch (Gottschalk z Fuldý a báseň *Ut quid iubes pusiole*)

3. Románske obdobie vytvára spolu s obnovou antickej urbánnej etiky prostredie pre formovanie homosexuálnej subkultúry. Podľa Boswella ju tvoria najmä členovia kléru a jej existenciu dokladá bohatstvom „gay literatúry“ vytvorenej biskupmi a mníchmi (Hilarius Anglický, Marbod z Rennes). Dôverný priateľský vzťahy medzi mníchmi identifikoval autor v spisbe anglického mnícha Aelreda z Riveaulx a to v pojednaniach *De speculo Caritatis* a *De spirituali amicitia*. Pozitívne reflexie homoerotických vzťahov tak nachádza vo vyslovene kresťanskom kontexte.

4. S gotickou fázou nastáva obrat v podobe zvýšenej miery intolerancie. Vymedzenie sa voči sodomitom, Židom a iným problémovým skupinám spája Boswell s centralizáciou a uniformizáciou spoločnosti, ktorej výsledkami sú proces s templármi či *Summy* Tomáša Akvinského.

Táto kontroverzná štúdia bola podrobená vlne akademickej kritiky v dôsledku niektorých chybných interpretácií a unáhlených záverov. Boswellovi bol často vyčítaný spôsob hodnotenia prameňov, idealizovanie románskej epochy, metodologický esencializmus, zo strany queer studies ahistorické prezentovanie inakosti a taktiež používanie súčasnej gay terminológie (Putna, 2012, s.79-80). Napriek tomu na Boswellovu štúdiu odkazujú aj súčasné gendrové výskumy, ktorých láka presunúť záujem z idealizovanej antiky na „queer stredovek“. V našom výskume by sme sa radi vyhli unáhleným záverom a historicky nepodmieneným interpretáciám. Aj v tomto ohľade však pokladáme za poučné preštudovať Boswellove dielo a zhodnotiť jeho prínos pre skúmanie vizuálnej kultúrnej stredovekej inakosti.

2. Stredoveké „gay“ umenie. Áno či nie?

Ako sme uviedli už na začiatku, v našom výskume sa chceme zamerať na spôsoby, akými sa zobrazovali muži pociťujúci a/alebo performujúci lásku

k rovnakému pohlaviu. Pri skúmaní spoločenského podhubia takýchto vyobrazení, však musíme brať na zreteľ dobové rámce. O normách stredovekej intimity totiž písali v drvivej väčšine muži – mníši a cirkevní hodnostári, ktorí sa vlastného tela zriekli, a tak nemuseli byť dobre oboznámení s tým, aké emočné a fyzické spektrum sex vlastne predstavuje. Výpovede a záznamy zo súdov a tribunálov disponujú starostlivou voľbou slov a pohoršením nad tým, čo bolo vyslovené. Zostávajúce transpozície predstavujú diela básnické, románové, idealizujúce alebo komické, ktorých interpretácia si vyžaduje maximálnu mieru obozretnosti (Le Goff, Schmitt, 2020, s. 641) Rovnaký prístup si vyžaduje aj skúmanie vizuálnych materiálov. To, čo je na konkrétnom obrazení explicitne dané, ešte nemuselo v danej dobe predstavovať významy, ktoré by neraz bez váhania videl súčasník. Je preto na mieste, dôkladne sa zaoberať výskumom stredovekých gest, dobovej etiky a vo všeobecnosti prejavmi lásky, telesnosti a sexuality. Intímne priateľstvo ešte nemusí predstavovať rovinu telesného splynutia, rovnako ako bozk dvoch mužov nemusí nutne prekračovať rámce pozdravu či vzdania úcty. Takýmto prístupom k prameňom a spoločenským mravom stredoveku môže analýza napohľad homoerotických prvkov priniesť ako ich odôvodnenie tak i jednoznačné vyvrátenie. V našom výskume sa však chceme zaoberať nielen dielami, ktoré zvädzajú k jasným predpokladom, ale taktiež dielami, ktoré bez hlbšieho výskumu nevykazujú navonok známky jasnej homoerotiky. Ďalšou výskumnou otázkou je miera negatívnych, moralizujúcich a pozitívnych obrazení intímneho vzťahu dvoch mužov. Niektoré negatívne obrazenie sodomitov sú nám už známe. Aj tu je však treba zohľadniť vývin tohto pojmu ako takého a jeho následné používanie na rôzne skupiny nenormatívnych sexuálnych mravov. Známe sú výjavy posledného súdu, kde majú sodomiti svoje „čestné“ miesto. Tresty pokánia i tresty telesné, prebodnutie, kastrácia, štvrtenie, smrť či upálenie, to sú jedny z dostupných obrazení, ktoré vystríhali pred zvrátenými formami telesných prejavov narúšajúcich hranice kanonizovanej sexuálnej morálky. Vieme však nájsť v tomto vizuálnom diapazóne *crimen nefandum* (ohavných zločinov) aj diela, vyjadrujúce podporu náklonnosti k rovnakému pohlaviu, diela rovnosti stierajúce rozpätie marginalizácie?

V anglosaských výskumoch sú populárne vyobrazenia svätcov, ktorí sú do istej miery interpretovaní ako „gay ikony“ a ich homoerotické protomartýrstvo tvorí piliere alternatívnych foriem cirkvi. Častým

Obr.1 Master of Sant'Agostino a Saliceto: Svätý Sebestián, okolo 1450. Museum of Fine Arts, Budapest. Zdroj: <https://www.mfab.hu/artworks/saint-john-the-baptist-martyrdom-of-saint-sebastian-saint-bernardino-of-siena-above-archangel-gabriel-the-man-of-sorrows-the-virgin-annunciate-andrassy-altarpiece/>

príkladom je svätý Sebestián a tematika BDSM (rôzne, často erotické praktiky alebo hranie rolí zahŕňajúce zväzovanie, disciplínu, dominanciu a submisiu, sadomasochizmus a ďalšie formy ľudského sexuálneho správania), ktorá býva pripodobňovaná ku spôsobu jeho mučenia (Sauer, 2015, s. 88). V stredovekých prameňoch sa taktiež stretávame aj s panovníkmi (Eduard II., Vladislav III. Jagelonský), ktorí boli obvinení zo sodomie, vydržiavali si mladých šľachticov a svojim správaním a odievaním boli pripodobňovaní k ženám. Je však otázne, do akej miery sa tieto správy zakladali na realite, alebo poslúžili ako nástroj politickej antikampane, ako to bolo v prípade templárskeho rádu (Spencer, 1999, s. 68). V rámci prehodnocovania vyobrazení ikonických postáv kresťanstva sa podobnej

analýze nevyhol ani Kristus. Leo Steinberg sa vo svojej rozsiahlej štúdii (*The Sexuality of Christ in Renaissance Art and in Modern Oblivion*, 1983) zaoberá nielen dielami, ktoré odhaľujú Kristovu sexuálnosť a genitálie, ale tiež otázkou kontrolovanej potencie či teologických významov vtelenia. Ďalšie výskumy sa zaoberajú Kristom ako matkou (Caroline Walker Bynum: *Jesus as Mother. Studies in the Spirituality of the High Middle Ages*, 1982), Ježišom hermafroditom (Leah DeVun – *The Shape of Sex. Nonbinary Gender from Genesis to the Renaissance*, 2021), či jeho rodovou fluiditou (Michelle M. Sauer: *Gender in Medieval Culture*, 2015).

Ako sme spomínali vyššie, dôležitým prvkom analýzy je správna interpretácia stredovekých gest. V tomto smere je zaujímavým dielom

Obr.2 Neznámy autor: Traja králi ležia v posteli, Žaltár kráľovnej Márie, Londýn. Okolo 1310-1320 (British Library, Royal 2 B VII, fol. 131v). Zdroj: https://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Royal_MS_2_b_vii

vápencová konzola z 12. storočia z francúzskeho kostola Notre-Dame-de-la-Grande-Sauve, ktorá je dnes umiestnená v metropolitnom múzeu v New Yorku. Popis k tejto konzole uvádza, že zobrazuje dvojicu humorne tváriacich sa akrobatov, ktorí zápasia a ťahajú sa navzájom za fúzy. S odlišnou interpretáciou prichádza Whitney Davis, historik umenia, ktorý sa zaoberá aj queer studies. Táto interpretácia je pre nás v istom zmysle vzorovou, pretože prináša hlbšiu sondu do vnímania takéhoto diela. Davis sa pri analýze konzoly pridŕža spisov Izidora Sevillského a jeho definície mužského ejakulátu v rámcoch libidózneho ekonomiky a homofóbnej rétoriky teologického básnika Alana z Lille. Jeho spôsob výskumu konzoly artikuluje rétoriku identity, ktorá podvracia ortografiu a zároveň predstavuje falzografiu (morálnu kategóriu a tiež písanie negatívnych sexuálnych metafor) v Alanovej tvorbe. Sodomita je podľa jeho popisu človek, ktorý podvracia gramatické kategórie, stáva sa barbarom, ktorý zapiera svoju mužskosť. Prvky zapierania vidí Alan v nesprávnom použití troch základných znakov muža: jeho ejakulátu, penisu a brady (tiež fúzov). Izidor Sevillský taktiež definoval bradu ako znak vlastný mužovi. Používanie týchto mužských znakov nevhodným spôsobom sa tak v semiotickej ekonómii 12. storočia považovalo za nezákonné a nemušské. Ťahanie sa za bradu alebo ťahanie iného muža za bradu tak predstavovalo masturbáciu, nesprávne použitie mužského člena a čin považovaný za sodomiu. Ťahanie za bradu tak v tomto chápaní predstavuje symbolické ťahanie za penis. V interpretácii tejto konzoly tak dochádza k záveru, že zobrazení muži, ktorí sa vzájomne ťahajú za bradu, predstavujú vzájomnú masturbáciu a teda i nesprávne, onanistickými sodomitmi ohrozené, plytvanie ejakulátom (Davis, 1994, s.63-64). Tento príklad tak v skratke predstavuje možnosti, akými sa ubera interpretácia pri aplikovaní pravidiel a významov doby, do ktorej je dielo zasadené.

V skratke sme tak predstavili možné podoby a analýzy „queer umenia“ s ukážkou diela, ktoré môže prispôbiť explicitne, ale až hlbším skúmaním ponúka jednoznačné homoerotické interpretácie. Touto prácou chceme zmapovať výskum gendrovej tematiky v zahraničí a priniesť jeho závery či predpoklady na našu akademickú pôdu. Veríme, že výskum rodu, pohlavia a sexuálne nenormatívneho správania na príkladoch stredovekej vizuálnej kultúry môže výrazne obohatiť súčasný diskurz a otvoriť možnosti takéhoto bádania aj na domácom stredovekom umení.

Obr.3 Konzola s dvojicou akrobatov ťahajúcich sa za fúzy. Okolo 1150-1200, The MET Museum, New York. Zdroj: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/471136>

Literatúra

BOSWELL, J. (1980) *Christianity, Social Tolerance, and Homosexuality: Gay People in Western Europe from the Beginning of the Christian Era to the Fourteenth Century*. Chicago: University of Chicago Press. 460 s. ISBN 0-226-06711-4

BUTLER, J. (2014) *Trampoty s rodom* Bratislava: Aspekt, s. 268 ISBN 978-80-8151-028-1

DAMIAN, P. (1982) *Book of Gomorrah: An Eleventh-Century Treatise against Clerical Homosexual Practices*. Canada: Wilfrid Laurier University Press. 119 s. ISBN 978-0889201231

DAVIS, W. (1994) *Gay and Lesbian Studies in Art History*. New York: Haworth Press 308 s. ISBN 1-56023-054-1

DAVIS, W. (2010) *Queer Beauty: Sexuality and Aesthetics from Winckelmann to Freud and Beyond*. New York: Columbia University Press 368 s. ISBN 978-0-231-14690-6

FOUCAULT, M. (1978) *The History of Sexuality Volume 1: An Introduction*. United States: Pantheon Books, 168 s. ISBN 0-39M1775-5

LE GOFF, J., SCHMITT J-C. (2020) *Encyklopedie středověku*. Praha: Vyšehrad, 936 s. ISBN 978-80-7601-255-4

MILLS, S. (2015) *Seeing Sodomy in the Middle Ages*. Chicago: University of Chicago Press, 398 s. ISBN 978-0-226-16912-5

PUTNA, C. M. (2012) *Křesťanství a homosexualita: Pokusy o integraci*. Praha: Torst. 168 s. ISBN 978-80-7215-434-0

SAUER, M. M. (2015) *Gender in Medieval Culture*. Bloomsbury Publishing, London: Bloomsbury Publishing Plc, 224 s. ISBN 978-1-4411-7956-2

SPENCER, C. (1999) *Dejiny homosexuality*. Bratislava: Slovart. 296 s. ISBN 80-7145-302-1

ROD VO VÝSKUME

GENDER IN RESEARCH

Karin ŠTROFOVÁ

Trnavská univerzita v Trnave, Hornopotočná 23, 918 43 Trnava,
horvatova.karin@gmail.com

Abstrakt: Rod ako sociálny konštrukt je častou témou odborných diskusií a výskumných zámerov vedcov a vedkýň - sociológov a sociologičiek či psychológov a psychologičiek, lingvistiek a lingvistov. Záujem o tému rodu, rodovosti, rodovej rovnosti a diskriminácie založenej na rode či pohlaví v spoločnosti rastie. Rovnako rastie aj počet ľudí, ktorí sú aktívnymi odporcami a odporkyňami rodovo korektného prístupu. Kto sú však vedci a vedkyne, odborníčky a odborníci, ktorí a ktoré odкрývajú špecifiká rodovosti a genderu v jednotlivých vedných disciplínach a aký vplyv na nich má ich vlastná rodovosť a rod s ktorým sa identifikujú? Na tieto otázky sa pokúsime ponúknuť niektoré z odpovedí na základe aktuálne dostupnej empirie a faktov. Celosvetový trend v odborných, akademických kruhoch využíva prvky akéhosi „automatického mužského zmýšľania.“, v ktorom sa namiesto celých krstných miest uvádzajú len iniciály autora alebo autorky. Rod akademikov a akademičiek tak nie je jasný. Často dochádza k citovaniu alebo parafrázovaniu žien v mužskom rode. Takúto zámenu s pripísaním autorstva mužom nachádzame v odborných textoch a článkoch až 10x častejšie akoby je to naopak. Výborným príkladom ako sa ženy - výskumníčky z literatúry, odborných článkov a citácií strácajú, je použitie skratky a kol. (kolektív), prípadne et. al. (kolektív, a spol.) či ed(s), ak ide o jedného ďalšieho autora alebo autorku alebo viacerých autorov a autoriek. Hanns M. Trautner je profesor na Bergische Universität Wuppertal v Nemecku. Spoločne s kolegýňami Diane N. Ruble (New York University, USA), Lisa Cyphers (New York University, USA), Barbara Kirsten (Bergische Universität Wuppertal), Regina Behrendt (Bergische Universität Wuppertal), Petra Hartmann (Bergische Universität Wuppertal) pracovali na longitudinálnej štúdii - výskume Rigidity and flexibility of gender stereotypes in childhood: Developmental or differential?, ktorej závery sme použili aj v teoretickej časti nášho projektu. Pri spätnom hľadaní zdroja do použitej literatúry a použití do textu došlo k „strate“ všetkých autoriek, nakoľko sa na Slovensku (a nie len u nás) odporúča používať skratku eds. Zapojenie sa do vedecko-výskumnej činnosti si vyžaduje od danej osoby, okrem odborných predpokladov a kreativity, aj nemalú dávku času, efektivity a úsilia. Deň každého a každej z nás má 24 hodín. V prípade žien - vedkýň a výskumníčok, sa čas venovaný výskumu a jeho príprave dostáva do akéhosi pomyselného zápasu hodnôt. Ženy na celom svete trávajú dva až desaťkrát

viac času neplatenou (takzvanou opatrovateľskou) prácou ako muži či už sú alebo nie sú zamestnané. Neplatená práca zahŕňa činnosť ako sú „domáce práce“, aktivity spojené so starostlivosťou o deti a starších príbuzných (rovnako paušálne preberajú za túto prácu väčšiu zodpovednosť) a napokon, dobrovoľnícke aktivity (v školách, susedstve, komunite). Ak by aj žena chcela realizovať výskum a je jedno či má alebo nemá deti, ak v domácnosti žije s osobou opačného pohlavia (bez ohľadu na typ vzťahu), všetky aktivity s výskumnou činnosťou spojené musí stihnúť zväčša v práci. Masonová, Wolfinger a Goulden (2013) napríklad navrhujú aby univerzity ponúkali akademické pozície na polovičný úväzok, s možnosťou prechodu na celý, až sa daná osoba rozhodne, že je to pre ňu z kapacitných a najmä rodinných dôvodov možné. Tu je však potrebné zohľadniť, že polovičný úväzok so sebou prináša aj značné zníženie príjmu a následne tak riziko chudoby. Skúmaný bol vplyv rodičovstva na akademickú kariéru výskumníkov a výskumníček na Univerzite v Californii. Tretina žien medzi 40-60 rokov nemalo deti, avšak viac ako 35 % z týchto vedkýň oľutovala svoju bezdetnosť.

Kľúčové slová: Rod; Výskum; Výskumníčky; Výskumníci.

Abstract: Gender as a social construct is a frequent topic of professional discussions and research of scientists - sociologists, psychologists and linguists. In our society there is a growing interest in the topic of gender, gender characteristics and related stereotypes and bias, gender equality and gender discrimination. Number of active opponents of the gender-correct approach is also growing. But who are the scientists and experts who reveal the specifics of gender, gender characteristics and related stereotypes and bias in different scientific disciplines and how are they influenced by their own gender they identify with and gender related thinking, stereotypes and bias? I'll try to provide some answers to these questions based on currently available facts and empirical research. A worldwide trend that is observed in scientific and academic circles uses elements of some kind of "automatic male thinking" in which only initials of the authors are given instead of first names. Gender of academicians is therefore not clear. Oftentimes female professionals are quoted or paraphrased in a masculine gender. We experience confusion in which authorship is automatically attributed to men rather than women in scientific texts and articles 10 times more often than the other way round. Great example of how female researchers are disappearing from scientific literature, scientific articles and quotations is the usage of abbreviations such as "coll. (collective), et. al. (collective, and others), or ed(s) if we speak about one more author or several authors. Hanns M. Trautner is a professor at Bergische Universität Wuppertal in Germany. He worked together with his female colleagues Diane N. Ruble (New York University, USA), Lisa Cyphers (New York University, USA), Barbara Kirsten (Bergische Universität Wuppertal), Regina Behrendt (Bergische Universität Wuppertal), Petra Hartmann (Bergische

*Universität Wuppertal) on a longitudinal study - research Rigidity and flexibility of gender stereotypes in childhood: Developmental or differential?, conclusion of which I used in the theoretical part of my project. When stating this research in resources and using it in the text of the project the female authors "got lost" as in Slovakia (but not only) it is recommended to use the abbreviation eds. Involvement in a scientific research requires a considerable amount of time, efficiency and effort from the given person, in addition to professional prerequisites and creativity. The day of each and every one of us has 24 hours. In the case of female researchers the time they spend working on research and its preparation gets into a kind of imaginary battle of values. Women all over the world spend two to ten times more time doing unpaid work (so called care work) than men regardless of being employed or not. Unpaid work includes household duties, taking care of children or elderly family members (women also generally take up more responsibility for these duties) and also voluntary activities (at schools, neighborhood, community). If a woman wanted to carry out research, regardless of being/not being a mother, if she lived in a household with a person of the opposite sex (regardless of the type of bond), she would have to manage all the activities related to research mostly at her workplace. Mason, Wolfinger and Goulden (2013) suggest that universities offer part-time academic jobs with the possibility of extending to a full-time job when a person in question decides that it is possible for them due to time and mainly family commitments. It is necessary to take into account the fact that a part-time job also means a lower income and a risk of poverty. The University in California conducted research on the impact of parenthood on the academic career of researchers. One third of women aged 40-60 didn't have children, however 35 % of them regretted their childlessness. **Keywords:** Gender; Research; Researchers.*

1. Rod a výskum

Na celom svete ženy stále predstavujú menšinu na vyšších pozíciách v rámci univerzít a vedeckých inštitúcií. Hoci uznávame, že v tomto fenoméne je zapojených niekoľko faktorov, existencia stratégií inštitúcií, ako udržať ženy – vedkyne takpovediac vonku, sú neodškriepiteľné. Aby boli tieto stratégie účinné, musia sa navzájom koordinovať a podporovať. Napríklad v druhej polovici 19. storočia fungovali najmenej tri rôzne stratégie, ktoré opisujú autorky Patrizia Romito and Chiara Volpato vo svojom článku (2005) Najzrejmšie bolo, že mnohé univerzity jednoducho odmietli prijať ženy ako riadne študentky (Noordenbos, 2002). V roku 1897 v Cambridge diskusia za a proti prijímaniu žien na univerzitu trvala niekoľko mesiacov. Zavážili „vážne“ argumenty o zbytočnom mŕňaní peňazí na vzdelávanie žien zo strany profesorov a študentov univerzity. Ženy od tohto hlasovania

neboli na Cambridge prijaté ďalších 50 rokov. Ďalšou stratégiou bolo sexuálne obťažovanie žien v školách, na univerzitách alebo výskumných inštitúciách a jeho tolerovanie, až sa z neho stal nástroj na udržanie mizogynie na akademickej a vedeckej pôde.

Poslednou historicky udržiavanou stratégiou bol *anti-feminist intellectual harassment* (antifeministické intelektuálne obťažovanie), tento na začiatku 20. storočia v globálnej spoločnosti prítomný koncept len doplnil pôvodnú prax. Jedná sa o akúkoľvek politiku, konanie, vyhlásenie alebo správanie, ktoré odrádza alebo bráni ženám slobode myslieť, vyjadrovať alebo konať zákonne v rámci akademického prostredia, rovnako bráni primeranej aplikácii feministických teórií alebo metodológií výskumu a vzdelávania alebo odmietnutie financovania výskumov a štipendií zameraných na ženy, gender, rodové štúdiá a rodovú rovnosť. V dnešnom svete môžu ženy (v mnohých krajinách) študovať a pôsobiť v akademickej alebo vedeckej obci. Otázkou tak ostáva, či gender je alebo nie je faktorom pri participácii jednotlivých osôb na vedecko-výskumnej pôde a vo vzdelávaní.

Pri skúmaní rodových stereotypov a/alebo rozdielov je fascinujúce zamyslenie sa nad tým ako a kto realizuje výskumy v tejto oblasti. V prospech záujmu žien – vedkýň o oblasť rodových charakteristík, rodových rozdielov a rodových stereotypov hovorí napríklad aj pomer ženských a mužských autorov a autoriek v tejto práci. Ženy vedkyne a autorky publikácií, článkov a výskumov tvoria 72 % všetkých použitých zdrojov v teoretickej časti. Rovnako autorka tejto práce sa identifikuje ako žena. Tento fenomén prevládajúceho záujmu žien o výskum v oblasti rodovej rovnosti, rodových stereotypov a noriem prevláda dlhodobo. Už v roku 1987 autorky Linda Grant, Kathryn B. Ward a Xue Lan Rong publikovali v *American Sociological Review* výskum (*Is There An Association between Gender and Methods in Sociological Research?*, 1987) zameraný na existenciu súvislosti medzi rodom a metódami v sociologickom výskume.

Feministickí vedci a vedkyne predikovali, že medzi výskumnými metódami a rodom existujú dva typy väzieb. Predpokladalo sa, že vedkyne si častejšie ako ich mužské náprotivky vyberajú kvalitatívne metódy, pretože takéto metódy sú kompatibilné so vzťahovými a emocionálnymi zručnosťami, ktoré sú stereotypne spájané so ženami. Kvalitatívne prístupy sú tiež štandardne považované za obzvlášť vhodné na štúdium rodových otázok a skúseností žien a za účinnú stratégiu na nápravu androcentrických

predsudkov pri konštrukcii sociálnej teórie. Grant, Ward a Rong (1987) skúmali články v 10 sociologických časopisoch v rokoch 1974-83. Väčšina publikovaných článkov bola kvantitatívna, ale autorky - výskumníčky používali kvalitatívne metódy častejšie ako muži. Písanie o pohlaví a rode skôr zvýšilo ako znížilo pravdepodobnosť použitia kvantitatívnych metód u žien aj mužov. K zásadným zisteniam prišli autorky štúdie, ktoré publikovali v závere svojho výskumu. Domnievali sa, že práce zamerané na rod a tiež využívajúce kvalitatívne metódy predstavujú dvojité nekonformitu, a preto boli nepravdepodobnými kandidátmi na publikovanie v bežných časopisoch.

Maya Lefkovich sa identifikuje ako heterosexuálna žena, toto je sú jej prvé slová v úvode výskumu. Lefkovichová je podľa jej slov často dotazovaná na svoju schopnosť vykonávať zmysluplný, dôveryhodný a bezpečný výskum s mužmi. Otázky sa často sústreďujú na jej skúsenosti v priestoroch typických pre mužov, schopnosť porozumieť alebo reprezentovať mužské skúsenosti a bezpečnostné protokoly na zmiernenie hroziacich hrozieb násilia páchaného mužmi. Jej štúdia skúmala faktory, ktoré výskumníčky a výskumníkov motivujú k voľbe kvalitatívnych metód pri analýze rodu, respektíve mužov. V roku 2019 sa vo svojej práci *When Women Study Men: Gendered Implications for Qualitative Research* zamerala na možnosť realizácie objektívneho výskumu zo strany ženských vedkýň v oblasti mužov a rodových špecifik. Pochopenie, že určité markery identity výskumníka/výskumníčky môžu znížiť prevalenciu istých javov alebo odpovedí, a tým formovať a meniť výsledky výskumu, vychádza z pozitivistického predpokladu, že niektorí výskumníci/niektoré výskumníčky môžu byť neutrálni/ei alebo objektívni/e (napríklad Brinkmann, Kvale, 2015).

Napriek tomu vedci čoraz viac spochybňujú túto pozíciu tým, že demonštrujú, ako sa jazyk neutrality alebo nestrannosti často používa na diskreditáciu vzdelanosti výskumníkov, ktorí sú iní kvôli znakom identity, ako je gender alebo rasa (Bourke, 2014; Christensen, Jensen, 2014; Pease, 2010). Pojmy subjektivity môžu byť preto použité ako zákerná forma diskriminácie, ktorá neprimerane vyvoláva otázky o dôveryhodnosti a hodnote práce niektorých vedcov a vedkýň na základe ich identity (Bourke, 2014; Christensen, Jensen, 2014; Henry a kol., 2017; Pease, 2010). Cis (heterosexuálny), biely muži – vedci sú naopak často normalizovaní ako neutrálni experti a zriedkavo sú podrobení spochybňovaniu zo

strany odbornej i laickej verejnosti (Bourke, 2014; Christensen, Jensen, 2014; Pease, 2010). Táto predpokladaná neutralita je jemne posilnená maskulinizovanými konvenciami písania, ktoré presadzujú mnohé akademické disciplíny.

Pri písaní všetkých druhov vysokoškolských prác, rovnako pri výskume sa na Slovensku odporúča používať autorský plurál. Je definovaný v mnohých príručkách písania záverečných prác, na naše účely zacitujeme Palenčárovú a Kročitého (2015), ktorí definujú autorský plurál nasledovne: „*Autorský plurál ako taký pomáha nevŕnať sa do odborného textu/výkladu žiadne príznakové slová a osobný tón. Autorský plurál, tzv. plurál skromnosti je znakom skromnosti pisateľa a čitateľa prirodzene vtahuje do deja.*“ (Palenčárová, Kročitý, 2015, s. 6) Vo výrokovej rovine s autormi, samozrejme, súhlasíme. Pri bližšej analýze však opäť narážame na neexistujúce pisateľky a autorky prác či výskumov. Tradičná slovenská koncovka ženských priezvisk ako je -ová dáva čitateľovi a čitateľke náznak genderu, pri zahraničných prácach a výskumoch často ani podľa krstného meno a priezviska nie je možné určiť pohlavie alebo rod pisateľa/pisateľky s ktorým sa identifikuje. To platí obzvlášť pri citovaní asijských autorov a autoriek našimi výskumníkmi a výskumníčkami.

2. Výskumníčky a ich špecifiká

V prípade vedeckého bádania a diskurzu, ako sme už vyššie v príspevku uviedli, je váha kvality výskumu a výskumných procesov na výskumníkoch a výskumníčkach. Naskytá sa však otázka či sú podmienky vedeckej práce rovnaké pre mužov a ženy. Správa EÚ o miestnych univerzitách napríklad poukázala nato, že vekové hranice pre získanie štipendií často diskriminujú ženy. Ako? U žien je možné a dosť pravdepodobné, že štúdium na nejaký čas pozastavia/prerušia aby sa mohli venovať úlohám spojeným s materstvom. Hoci by v akademickom prostredí boli spôsobilé na získanie štipendia, táto možnosť pre nich nie je dostupná, nakoľko si „zvolili“ materstvo ako primárnu životnú dráhu v rozhodujúcom období. Ich životný vek je teda vyšší ako ten akademický.

V slovenskej spoločnosti ako takej je pomerne nízka citlivosť na rodové otázky. Platí to napr. aj vo vedeckej obci (Piscová, 2003). Priebeh vedecko-akademickej kariéry nadobúda od úrovne postdoktorandov a odborných asistentov tvar roztvárajúcich sa nožníc. Akademickými titulmi profesor

a doktor vied disponuje na Slovensku len 2,3% z celkového počtu žien vo vede a výskume, zatiaľčo u mužov je zastúpenie až 15,4%. Máme len dve rektorky na verejných a štátnych vysokých školách (z celkového počtu 23) a jednu na súkromnej vysokej škole. Ženy sa nám vo svete vedy a výskumu takpovediac na Slovensku stratili.

Zaujímavé postrehy k téme rodovej rovnosti na akademických a výskumných pracoviskách prináša Jesenková eds. (2019) upozorňuje na možné negatívne dôsledky politík rodovej rovnosti. Predpokladá, že samotné zavádzanie rodovej rovnosti na výskumnom pracovisku (ako aj inde) naruša *status quo*. Je prirodzené, že každá zmena tohto statusu vyvolá pocit nespravodlivosti na strane, ktorá je podrobená kritike. Ak *status quo* bude zo strany inštitúcie narušený len formálne – príslubom, dokumentom alebo vyhlásením či smernicou, zatiaľ čo inštitucionálny základ zostane bezo zmeny je pravdepodobné, že „*takýto vývoj môže zapríčiniť tzv. chilling effect do budúcnosti, pretože vyvoláva zdanie, že sa problémy vyriešili, aj keď v skutočnosti materiálным neuplatňovaním politík je pravdepodobné, že sa viac prehľbia.*“ Deklaratórne zavádzanie politík rodovej rovnosti je tak rovnako spoločensky škodlivé ako ich absencia (Jesenková, eds., 2019, s. 101). „*Existencia formálneho kódexu bez inštitucionálnej zložky často slúži ako štít, za ktorý sa dá skryť a naďalej postupovať podľa dovtedy zaužívanej praxe.*“

Lukšík a kol. (2006) vo svojej komplexnej práci analyzovali pociťované rodové stereotypy na bratislavských, štátnych vysokých školách Zamerali sa na študentov a študentky, rovnako ako na pedagógov/pedagogičky a administratívne pracovníčky a pracovníkov. Výskum bol realizovaný gender senzitívne, pomocou kombinovaných metód, prostredníctvom dotazníkov (542 osôb), interview (27 osôb) a fokusovej skupiny (5 osôb). Autori a autorky uvádzajú, že (Lukšík a kol., 2006, s. 28) „*štatistické porovnanie predstáv mužov a žien naznačujú, že kým u študentiek sa v ich profesijných predstavách prejavuje viac horizontálna segregácia (tzv. ženské profesie), u mužov sa viac v ich predstavách prejavuje vertikálna segregácia (vyššie pozície).*“ Mimoriadne zaujímavým bolo zistenie, že hoci sa u žien pri plánovaní budúcnosti neprejavuje tradičná delba rolí, pri zvažovaní svojich reálnych možností profesijne sa uplatniť je neustále prítomná horizontálna segregácia.

Masonová, Wolfinger a Goulden (2013) napríklad navrhujú aby univerzity ponúkali akademické pozície na polovičný úväzok, s možnosťou prechodu na celý, až sa daná osoba rozhodne, že je to pre ňu z kapacitných a najmä rodinných dôvodov možné. Tu je však potrebné zohľadniť, že polovičný úväzok so sebou prináša aj značné zníženie príjmu a následne tak riziko chudoby. Skúmaný bol vplyv rodičovstva na akademickú kariéru výskumníkov a výskumníček na Univerzite v Californii. Tretina žien medzi 40-60 rokov nemalo deti, avšak viac ako 35 % z týchto vedkýň oľutovala svoju bezdetnosť.

V roku 2004 založila nemecká vývojová biologička Christiane Nüsslein-Volhard nadáciu (CHRISTIANE NÜSSEIN-VOLHARD-STIFTUNG), ktorá mala byť odpoveďou na znevýhodnenie žien v akademickom prostredí. Nadácia je stále aktívna, o podporu môžu žiadať nemecké vedkyne s malými deťmi. Nakoľko sú ženy nedostatočne zastúpené vo vedúcich vedeckých alebo výskumných pozíciách, nadácia sa zameriava na vyrovnanie rodinných povinností s povinnosťami nezávislej výskumníčky. Mesačný finančný grant na pomoc pri domácich prácach a na dodatočnú starostlivosť o deti je cieľ

na odbremenenie týchto mladých vedkýň od domácich úloh. Takto uvoľnený čas im umožňuje pokračovať v práci na vysokej úrovni aj napriek dvojitej záťaži.

Zapojenie sa do vedecko-výskumnej činnosti si vyžaduje od danej osoby, okrem odborných predpokladov a kreativity, aj nemalú dávku času, efektivity a úsilia. Deň každého a každej z nás má 24 hodín. V prípade žien – vedkýň a výskumníček, sa čas venovaný výskumu a jeho príprave dostáva do akéhosi pomyselného zápasu hodnôt. Ženy na celom svete trávia dva až desaťkrát viac času neplatenou prácou ako muži či už sú alebo nie sú zamestnané. *Gender care gap* (rodová medzera v starostlivosti) vo väčšine krajín prevláda a pretrváva (Kitterød, 2016) do dnes. Pomery sa rôznia podľa krajín a kultúry, vo všeobecnosti však výskumy potvrdzujú, že aj dnes sú starostlivosť o deti (Craig, Mullan, 2011; OECD, 2017), starostlivosť o starších ľudí (Grigoryeva, 2017), spolu s domácimi prácami, ako je varenie a upratovanie (Craig, Powell, 2018), prevažnou doménou žien v domácnostiach párov rôzneho pohlavia.

Literatúra

BOURKE, B. 2014. Positionality: Reflecting on the research process. *The Qualitative Report*, Florida: Nova Southeastern University, Volume 19, 2014. pp. 1–9, ISSN 1052-0147.

BRINKMANN, S., KVALE, S. 2015. *InterViews: Learning the Craft of Qualitative Research Interviewing* (3rd ed.). Thousand Oaks, CA: SAGE, 424 p., ISBN 978-0-7619-2541-5.

CRAIG, L., MULLAN, K. 2011. How mothers and fathers share childcare: A cross-national time-use comparison. *American Sociological Review*, Volume 76, Issue 6, 2011. pp. 834–861, ISSN 0003-1224.

GRANT, L., WARD, K. B., LAN RONG, X. 1987. Is There An Association between Gender and Methods in Sociological Research? USA: American Sociological Association, *American Sociological Review*, Volume 52, Issue 6, 1987. pp. 856–862, ISSN 1939-8271.

HENRY, F., DUA E., JAMESC. E., KOBAYASHI, A., LI, P., RAMOS H., SMITH, M. S. 2017. The equity myth: Racialization and indigeneity at Canadian universities. Vancouver, BC: UBC Press. 392 pp., ISBN 978-0-774-83488-9.

CHRISTENSEN, A. D., JENSEN, S. Q. 2014. Combining hegemonic masculinity and intersectionality. Routledge, NORMA: *International Journal for Masculinity Studies*, Volume 9, Issue 1, 2014. pp. 60–75, ISSN 1890-2146.

JESENKOVÁ, A. (Eds.). 2019. *Rodová rovnosť na univerzite – kontexty a perspektívy*. Košice: ŠafárikPress, 122 s., ISBN 978-80-8152-749-4.

KITTERØD, R. G. 2016. *The organisation and division of caregiving work among parents in Norway. Evidence from focus groups with full-time working mothers and fathers. Report from the gender pay gap and gender care gap project*. Oslo, Norway: Institute for social research. 2016. 66 p., ISBN 978-82-7763-497-5.

LEFKOWICH, M. 2019. When Women Study Men: Gendered Implications for Qualitative Research. Sussex, SAGE: *International Journal of Qualitative Methods*, Volume 18, Issue 1-9, 2019. 9 p., ISSN 1609-4069.

LUKŠÍK, I. a kol. 2006. *Výskum a analýza rodového vnímania a rodových stereotypov na vysokých školách*. Správa z výskumnej aktivity "A" v rámci

projektu "Vytvorenie koncepcie vzdelávania v oblasti rovnosti príležitostí na základe Gender mainstreamingu" č.128/04-I/33-4.1. Bratislava: Pedagogická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, 103 s.

MASON, M. A., WOLFINGER, N. H., GOULDEN, M. 2013. Do Babies Matter?: Gender and Family in the Ivory Tower. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 2013. 172 p., ISBN 978-0-813-56080-9.

NOORDENBOS, G. 2002. Women in academies of sciences: From exclusion to exception. London, Elsevier: *Women's Studies International Forum*, Volume 25, Issue 1, 2002. pp. 127-137, ISSN 0277-5395.

OECD. 2017. *Gender inequality in unpaid work*. OECD (Ed.), The pursuit of gender equality: An uphill battle, Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD), 306 p., ISBN 978-92-64-28131-8.

PALENČÁROVÁ, J., KROČITÝ, P. (2015). *Akademická príručka na tvorbu odborných textov*. [online]. 3. vyd. Trenčín: Vysoká škola manažmentu v Trenčíne, 2015, 108 s., ISBN 978-80-89306-29-9.

PEASE, B. 2010. *Undoing privilege: Unearned advantage in a divided world*. London, England: Zed Books. 240 pp., ISBN 978-1848130296.

PISCOVÁ, M. 2003. Gender in science: Women in science in Slovakia. *Sociológia*, Volume 35, Issue 6, 2003. pp. 579-598, ISSN 1336-8613.

ROMITO, P., VOLPATO, C. 2005. Women inside and outside Academia: a struggle to access knowledge, legitimacy and influence. Sussex, SAGE: *Social Science Information*, Volume 44, Issue 1, 2005, pp. 41-63, ISSN 1461-7412.

Mária Dědová - Erik Hrnčiarik - Zuzana Lopatková (zost.)
DOCTORANDORUM DIES 2023
Vydanie prvé

Recenzenti: prof. PhDr. Ivan Gerát, PhD.
 PhDr. Peter Guráň, PhD.
 prof. Mgr. Peter Halama, PhD.
 doc. Mgr. Ingrid Halászová, PhD.
 doc. PaedDr. Vladimíra Kurincová Čavojová, PhD.
 prof. PhDr. Silvia Miháliková, PhD.
 doc. PhDr. Marián Špajdel, PhD.
 prof. PhDr. Marian Žervan, PhD.

Vydavateľ: © Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave

ISBN 978-80-568-0581-7
EAN 9788056805817